

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

FURÛK YAZIMININ BEY‘ AKDİ ÖZELİNDE ANALİZİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Kadriye CÖMERT

Danışman:
Prof. Dr. İbrahim Kâfi DÖNMEZ

İSTANBUL

2022

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

FURÛK YAZIMININ BEY‘ AKDİ ÖZELİNDE ANALİZİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Kadriye CÖMERT

Danışman:

Prof. Dr. İbrahim Kâfi DÖNMEZ

İSTANBUL

2022

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı'nda 020117YL12 numaralı Kadriye CÖMERT'in hazırladığı “*Furûk Yazımın Bey‘ Akdi Özelinde Analizi*” konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 10/08/ 2022 günü (14:30 – 15:30) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. İbrahim Kâfi DÖNMEZ

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Necmettin KIZILKAYA

İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hatice BOYNUKALIN

ŞENKARDEŞLER

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Kadriye CÖMERT

10. 08. 2022

ÖZ

FURÛK YAZIMININ BEY‘ AKDİ ÖZELİNDE ANALİZİ

Furûk, hicri IV. yüzyıldan itibaren müstakil eserlerin kaleme alındığı, benzer görünen kavram, kâide ve meseleler arasındaki farkların incelendiği İslam hukukunda bir yazım türüdür. Fıkıh ve usul kitaplarında işlenen konular, furûk yazımında farklı bir gaye ve üslupla tekrar ele alınmış; benzer görünen ancak farklı hüküm alan kavramların, kâidelerin ve meselelerin, mukayese usulüyle farklılaşma gerekçeleri delillendirilmiştir.

Giriş ve iki ana bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın içeriğine kısaca değinilerek Türkiye’de ve yurtdışında fikhî furûk yazımı üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Birinci bölümünde, bir yazım türü olarak furûk incelenerek bu alanda ortaya çıkan literatürün bir listesi sunulmuştur. İkinci bölümünde ise, furûk eserleri bey‘ akdi özelinde incelenerek bu yazım türünde neler yapıldığı ve bu yazım türünün hangi gayeyle kaleme alındığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Furûk, Cem‘, Fark, Mesele, Bey‘

ABSTRACT

ANALYSIS OF FURÛQ WRITING SPECIFIC TO BAY’ CONTRACT

Furûq is a type of writing in Islamic law, in which independent works were written since the fourth century AH and concepts, rules and issues which had legal distinctions between seemingly similar cases were examined. These subjects, which were covered in fiqh and usul books, were re-examined with a different purpose and style in the writing of furûq; the reasons for differentiation of concepts, rules and issues, which seem similar but have different provisions, have been substantiated by comparison method.

In the introduction part of this study, which consists of an introduction and two main parts, the content of the research has been briefly mentioned and the studies on the writing of al-furûq al-fiqhiyya in Turkey and abroad has been included. In the first part, furûq as a type of writing has been examined and a list of the literature written in this field has been presented. In the second part, the works of furûq have been examined in terms of the bey’ contract, and it has been tried to determine what was done in this type of writing and for what purpose this type of writing was written.

Key Words: Furûq, Cem’, Difference, Issue, Bey’

ÖNSÖZ

Fıkhn tarihsel sürecinin bir evresinde varlık gösteren furûk yazımı, ilgiye değer bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, furûk eserleri bey‘ akdi özelinde incelenerek bu yazım türünün fıkhıdaki yerine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Giriş ve iki ana bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde, araştırmanın içeriğine kısaca değinilerek fikhî furûk yazımı üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Birinci bölümünde, bir yazım türü olarak furûk incelenerek bu alanda kaleme alınmış literatürün bir listesi sunulmuştur. İkinci bölümünde ise, furûk eserleri bey‘ akdi özelinde incelenmiş ve buradan hareketle bu yazım türünde neler yapıldığı, bu yazım türünün hangi gayeyle ortaya çıktığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tez sürecinin başından sonuna kadar büyük bir özen ve titizlikle incelemelerde bulunarak beni yönlendiren, saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. İbrahim Kâfi DÖNMEZ’e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Jürimde yer alarak değerlendirmeleri ve yapıcı eleştirileriyle tezime katkıda bulunan saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Necmettin KIZILKAYA ve Dr. Öğr. Üyesi Hatice BOYNUKALIN ŞENKARDEŞLER’e şükranlarımı sunarım. Bu tez sürecimde desteklerini eksik etmeyen aileme, özellikle her zaman yanımda olduğunu hissettiğim, varlığıyla bana güven veren babama ve her zaman samimiyetiyle ve sabrıyla bana yoldaşlık eden değerli arkadaşım Rumeysa GÜNDÜZ’e minnettarım. Ayrıca sunduğu tüm imkanlardan dolayı İSAM Kütüphanesi’ne teşekkür ederim.

Kadriye CÖMERT

İstanbul 2022

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
TABLolar.....	x

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi, Amacı, Sınırlandırılması ve Yöntemi.....	1
2. Literatür Değerlendirmesi	2
2.1. Klasik Eserler.....	2
2.2. Çağdaş Akademik Çalışmalar.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM BİR YAZIM TÜRÜ OLARAK FURÛK

1. FURÛK KAVRAMI	8
1.1. Sözlük Anlamı	8
1.2. Terim Anlamı.....	8
1.3. İlgili Kavramlar.....	13
1.3.1. Zâhir-Bâtın.....	13
1.3.2. Suver-Ahkâm	13
1.3.3. Mebânî-Meânî.....	14
2. FURÛK LİTERATÜRÜ	15
2.1. Fıkıh Dışındaki İlimlerde Furûk Literatürü	15
2.1.1. Kelam.....	15
2.1.2. Arap Dili	16
2.1.3. Tıp	17
2.1.4. Tasavvuf.....	17
2.1.5. Felsefe ve Mantık.....	18
2.1.6. Ahlak.....	19
2.2. Fıkıh İlminde Furûk Literatürü	19
2.2.1. Usûl-i Fıkıh Eserleri.....	19
2.2.2. Furû-i Fıkıh Eserleri.....	21
3. İSLAM HUKUKUNDA FURÛK YAZIMI	33
3.1. İslam Hukukunun Tarihsel Sürecinde Furûk Yazımı	33
3.2. Şekil Açısından Furûk Yazımı.....	35

3.2.1. Furûk Yazım Formu.....	35
3.2.2. Furûk Yazım Türleri	36
3.2.2.1. Furû Metodu	37
3.2.2.2. Kavâid Metodu	37
3.2.2.3. Karma Metot.....	38
3.3. İçerik Açısından Furûk Yazımı.....	38
3.3.1. Furûk Eserlerinde İncelenen Konular	38
3.3.1.1. Farklı İki Konudaki Benzer Mesele.....	47
3.3.1.2. Aynı Konudaki İki Benzer Mesele	48
3.4. Furûk Yazımının Diğer Bazı Yazım Türleriyle İlişkisi	49
3.4.1. Kavâid	49
3.4.2. Eşbâh ve Nezâir	50
3.4.3. Hilâf	52
3.4.4. Elgâz	53
3.5. Furûk-Kıyas İlişkisi	55

İKİNCİ BÖLÜM

FURÛK ÖRNEKLERİNİN İNCELENMESİ: (BEY‘ AKDİ ÖZELİNDE)

1. FURÛK ÖRNEKLERİNDEKİ BENZERLİK: CEM‘ NOKTASI	60
1.1. Kavramsal Yönüyle Cem‘	60
1.2. Fıkıh İlminde Cem‘ Konusu	61
1.3. Furûk Yazımında Cem‘ Noktası	62
1.3.1. Cem‘in Belirlenmesi	63
1.3.1.1. Siyâktan Anlaşılan Benzerlikler	64
1.3.1.2. Siyâktan Anlaşılmayan Benzerlikler	66
1.3.2. Benzerliğin Yönü	67
1.3.3. Cem‘ Noktasının Kuvveti	72
1.3.3.1. Aynı Konular ve Aynı Durumlar Arasındaki Karşılaştırma.....	72
1.3.3.2. Aynı Konular Farklı Durumlar Arasındaki Karşılaştırma	73
1.3.3.3. Farklı Konular Aynı Durumlar Arasındaki Karşılaştırma	74
2. FURÛK ÖRNEKLERİNDEKİ FARK NOKTASI	76
2.1. Farkın Belirlenmesi.....	77
2.2. Farkın Gerekçesi	78
2.2.1. Kitap ve Sünnet Kaynaklı Fark.....	81
2.2.2. Akli Gerekçeye Dayanan Fark.....	82
2.3. Hükme Etkisi Yönüyle Cem‘ ve Fark.....	86
2.3.1. Farkın Kuvvetini Etkileme Açısından Cem‘ Noktası	86
2.3.2. Furûk Örneklerine Etki Etme Yönüyle Fark.....	91
SONUÇ.....	100
BİBLİYOGRAFYA.....	104
ÖZGEÇMİŞ.....	111

KISALTMALAR

Kısaltma

Bibliyografik Bilgi

b.	Bin
Bkz./bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
m.	Miladî
ö.	Ölüm tarihi
sy.	Sayı
s.	Sayfa
t.y.	Basım tarihi yok
thk.	Tahkik eden
vb.	Ve benzeri
vr.	Varak
yy.	Yüzyıl
y.y.	Basım yeri yok

TABLÖLAR

Sayfa

Tablo 1: Haneî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İeriği	40
Tablo 2: Mâlikî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İeriği	42
Tablo 3: Şâfiî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İeriği	44
Tablo 4: Hanbelî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İeriği	46

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi, Amacı, Sınırlandırılması ve Yöntemi

Benzer kavramlar, benzer kâideler ve benzer meseleler arasındaki farkları konu edinen furûk; kelam, tasavvuf, felsefe, mantık, tıp ve fıkıh gibi birçok farklı alanda hakkında eserler kaleme alınmış bir yazım türüdür. Benzer görünen kavram, kâide ve meseleler arasındaki farkların incelenmesi; karşılaştırılan kavramların, kâidelerin ve meselelerin sınırını saptayarak bunlardan hareketle yapılacak tespitlerin ve belirlenecek hükümlerin isabetli olması açısından önemlidir.

Fıkhî furûk yazımında, sûreten benzer görünmesine rağmen farklı hüküm almış meselelerin, mukayese usulüyle farklılaşma gerekçeleri delillendirilmektedir. Bu çaba, zihinsel bir uğraş olarak erken dönemden itibaren var olmakla birlikte konu ile ilgili müstakil eserlerin kaleme alınması hicrî IV-XI. yüzyıllar arasına denk gelmektedir. Bu eserlerde incelenen meselelerin fıkıh ve usul kitaplarında izahı yapılmış, aynı meseleler furûk yazımında farklı bir gayeyle ve üslupla tekrar ele alınmıştır. Fıkıh ilminin tarihsel sürecinin bir evresinde, yazarlara yeni şeyler yazdıran ve bu türde her mezhepten eserler ortaya koyduran furûk yazımı, muasır araştırmacıların bunu bir tür olarak görüp ilgilenmesine sebep olmuştur.

İslam hukukunun alt dalları arasında sayılmayan ancak literatür olarak var olan bu türün fıkıh ilmindeki konumunu tahlil etmenin, neler yapıldığını göstermenin söz konusu yazım türüne dair sağlıklı bir değerlendirme yapma imkanı sağlayacağı düşüncesinden hareketle kaleme alınan *Furûk Yazımının Bey' Akdi Özelinde Analizi* adlı bu çalışma “giriş” ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü konu, takip edilen yöntem ve kullanılan kaynaklara dair açıklamalardan oluşmakta ve fıkhî furûk yazımı üzerine yapılmış çalışmaların bir listesini içermektedir. Birinci bölümde; furûkun kavram analizi, furûk literatürünün incelenmesi, furûkun biçim ve içerik tasviri, furûkun bazı yazım türleriyle ilişkisi başlıkları altında bu yazım türünün fıkıh ilmindeki yeri tahlil edilmiştir. İkinci bölümde ise furûk eserlerinin bey' akdi bölümündeki örnekler incelenerek bu yazım türünde ne yapıldığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu araştırma da her akademik çalışma gibi belli sınırlar çerçevesinde şekillenmiştir. Furûk yazımının incelemesinde konu sınırlandırması yaparken, araştırmadaki amacımız furûk eserlerinde bir konunun ele alış biçiminden hareketle bu yazım türüne dair bir değerlendirme yapmak olduğu için, furûk yazımından bir bölüm seçilirken konu bazında bir fayda sağlama hedeflenmemiştir. Bundan hareketle bütün furûk eserlerinde ortak olarak ele alınmış bir konu olmasına dikkat edilmiş ve bu doğrultuda araştırma, bey‘ akdi örnekleme ile sınırlandırılmıştır. Kitap seçiminde, her bir mezhebe ait temsil gücü yüksek eserler temel kaynaklarımızı oluşturmakla beraber incelenen konuda sınırlandırma yapmak, her bir mezhep literatüründeki diğer eserlerin bir kısmını da inceleme imkanı vermiştir. Ayrıca furûk yazımında hicri IV-XI. yüzyıllar aralığındaki çalışmaların incelenmesi bir sınırlandırmadan ziyade, müstakil furûk eserlerinin bu dönemlerde kaleme alınmasından kaynaklanmaktadır.

2. Literatür Değerlendirmesi

2.1. Klasik Eserler

Araştırmada furûk yazımı bey‘ akdi özelinde aşağıda belirtilen eserler çerçevesinde incelenmiştir. Klasik eserlerin değerlendirilmesi furûk literatürünün incelendiği kısımda yapıldığından burada isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

- Ebü'l-Fadl Muhammed b. Sâlih el-Kerâbîsî es-Semerkandî'nin (ö. 322/934), *Kitâbu'l-furûk'u*,
- Kâdî Abdülvehhâb Ebû Muhammed b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî'nin (ö. 422/1031) *el-Furûku'l-fıkhiyye'si*,
- Ebû Muhammed Rüknu'l-İslâm Abdullah b. Yûsuf b. Abdullah el-Cüveynî'nin (ö. 438/1046) *el-Cem' ve'l-fark: Kitâbu'l-furûk'u*,
- Ebü'l-Fadl Müslim b. Ali ed-Dımaşkî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk yarısı) *el-Furûku'l-fıkhiyye'si*,
- Ebü'l-Abbâs en-Nâtîfî'nin (ö. 446/1054) *el-Ecnâs ve'l-furûk'u*,
- Ebû Muhammed Abdülhak b. Muhammed es-Sehmî es-Sıkkîlî el-Mâlikî'nin (ö. 466/1074) *en-Nüket ve'l-furûk li mesâ'ili'l-Müdevvene ve'l-Muhtalate'si*,
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Cürcânî'nin (ö. 482/1089) *el-Mu'âyât fi'l-'akl evi'l-furûk'u*,

- Esad b. Muhammed b. el-Hasen en-Nîsâbûrî Kerâbîsî'nin (ö. 570/1174) *el-Furûk*'u,
- İbn Süneyne es-Sâmerrâî el-Hanbelî'nin (ö. 616/1219) *el-Furûk 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*'i,
- Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd el-Buhârî Sadrüşşerîa el-Mahbûbî'nin (ö. 630/1232) *Kitâbu'l-furûk*'u,
- Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî el-Karâfî'nin (ö. 684/1285), *Envâru'l-burûk fî envâi'l-furûk*'u,
- Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî'nin (ö. 722/1322) *Metâli 'u'd-dekâik fî tahrîri'l-cevâmi' ve'l-fevârik*'i,
- Necmüddin b. Ebî Bekir en-Nîsâbûrî'nin (ö. 870/1466) *Kitâbu'l-furûk*'u,
- Bedreddin Muhammed el-Bekrî'nin (ö. 871/1467) *el-İstignâ' fî'l-fark ve'l-istisnâ'*sı,
- Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî et-Tilimsânî el-Fâsî'nin (ö. 914/1508) *'Uddetü'l-burûk fî cem'i mâ fî'l-mezheb mine'l-cümû' ve'l-furûk*'u,
- Ahmed b. Muhammed el-Arzastânî'nin *Kitâbu'l-furûk*'u,
- Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî'nin (ö. 1976) *el-Kavâid ve'l-usûlü'l-câmi'a ve'l-furûk ve't-tekâsîmü'l-bedî'atü'n-nâfi'a*'sı.

2.2. Çağdaş Akademik Çalışmalar

Joseph Schacht'ın (ö. 1969) 1926'da yayımlanan “Aus Zwei Arabischen Furûq-Büchern” adlı makalesi,¹ furûk yazımıyla alakalı eski çalışmalardan biridir. İki furûk eserinin tanıtımının yapıldığı bu makale, Wolfhart Heinrichs'e göre malzeme toplama açısından iyi olsa da fazla tahlil içermemektedir.²

Mehmet Ali Orhan'ın 1991'de yayımlanan, Sadrüşşerîa el-Ekber'in *Telkîhu'l-ukûl fî'l-furûk beyne ehli'n-nükûl (Tahkik ve Tahlil)* adlı eserinin tahkikini yaptığı yüksek

¹ Joseph Schacht, “Aus Zwei Arabischen Furûq-Büchern”, *Islamica*, II/IV (1927), 505-537.

² Wolfhart Heinrichs, "Hukuku Yapılandırma: Furûk Literatürü Üzerine Mülâhazalar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (çev. Necmettin Kızılkaya), IX (2007): 236.

lisans tezi,³ ve aynı yazarın 1995'te yayımlanan *Nâtıfî'nin el-Ecnâs ve'l-Furûk Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* adlı doktora tezi⁴ yazma furûk eserlerinin tahkik ve tahlilini konu edinmektedir.

Şükrü Özen'in 1996'da DİA'da yayımlanan "Furûk" maddesi, furûk yazımını inceleyen ilk Türkçe çalışmadır.⁵ Modern dönem furûk araştırmalarında sıkça başvurulmuş bu çalışma, furûk yazımını temel hususlarıyla anlamaya yönelik bilgiler içermektedir.

Mahmud Muhammed İsmâil'in 1997 yılında yayımlanan *el-Furûk 'ul-fıkhiyye fi'l-mesâilî'l-fer'iyye fi'l-büyû'* adlı doktora tezi,⁶ büyü' meselesindeki farkları ele almaktadır. Çalışmada öncelikle furûkun kavramsal analizi, ortaya çıkışı, konusu ve literatürün tanıtımı gibi ön bilgilere yer verilmiştir. Tezin esasını oluşturan büyü' konusundaki farkların ele alındığı bölümde ise farklar hem furû hem de furûk kitaplarından derlenmiştir. Ribâ, sarf, selem, şart muhayyerliği şeklinde tasnif edilen konular dört mezhebe göre ele alınmış ve delilleriyle birlikte zikredilmiştir.

Yakûb b. Abdülvehhâb el-Bâhüseyn'in ilk basımı 1998'de yapılan *el-Furûku 'l-fıkhiyye ve'l-usûliyye: mukavvematuhâ, şurûtuuhâ, neş'etuhâ, tetavvuruuhâ (dirâseten nazariyyeten-vasfiyyeten-târihiyyeten)* adlı çalışması, yazarın açıklamalarına göre furûk yazımının kökenine dair bir çalışmanın eksikliğini fark etmesi üzerine kaleme alınmıştır.⁷ Ona göre furûka dair yapılan çalışmalar, görünüşte benzer hükümde farklı furû meseleleri ile usul terimleri arasındaki farklılıklara odaklanmıştır.⁸ O ise bu çalışmayla furûk yazımının teorisini ortaya koymaktadır. İki ana bölümden oluşan eserin birinci bölümünde "*el-furûku 'l-fıkhiyye*", ikinci bölümünde "*el-furûku 'l-usûliyye*" incelenmiştir.

Ali İhsan Pala'nın 2005 yılında yayımlanan "Esad el-Kerâbîsî (ö. 570/1174) ve 'el-Furûk'"⁹ adlı makalesinde furûk yazımı ve Kerâbîsî'nin hayatı hakkında kısa bir bilgi

³ Mehmet Ali Orhan, "Telkîhu'l-ukûl fi'l-furûk beyne ehli'n-nükûl (Tahkik ve Tahlil)" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991).

⁴ Mehmet Ali Orhan, "Nâtıfî'nin el-Ecnâs ve'l-Furûk Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili" (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996).

⁵ Şükrü Özen, "Furûk", *DİA*, XIII, 223-227.

⁶ Mahmud Muhammed İsmâil, "el-Furûk 'ul-fıkhiyye fi'l-mesâilî'l-fer'iyye fi'l-büyû'" (Doktora Tezi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1997).

⁷ Yakûb b. Abdülvehhâb el-Bâhüseyn, *el-Furûku 'l-fıkhiyye ve'l-usûliyye: mukavvematuhâ, şurûtuuhâ, neş'etuhâ, tetavvuruuhâ (dirâseten nazariyyeten-vasfiyyeten-târihiyyeten)*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2014.

⁸ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 9.

⁹ Ali İhsan Pala, "Esad el-Kerâbîsî ve el-Furûk Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, V (2005): 453-464.

veren yazar, eserin metoduna dair değerlendirmelerini ortaya koyup eserden birkaç örnek vererek çalışmasını sonlandırmıştır.

Wolfhart Heinrichs, Tûfi'nin '*Alemü'l-cezel fî ilmi'l-cedel* isimli eserinin tahkikini yaparken furûk yazımıyla alakalı bir bahsin ilgisini çekmesiyle 2007'de "Hukuku Yapılandırmak: Furûk Literatürü Üzerine Mülâhazalar" adlı makalesini kaleme almıştır.¹⁰ Furûk kavramı ve furûkun işlevine dair Mâlikî fıkıhçı Venşerîsî'nin (ö. 914/1508) '*Uddetü'l-furûk* çalışmasına vurgu yaparak furûk yazımına dair giriş mahiyetinde bilgiler sunan makaledeki, furûk yazımının tutarlı ve çelişkiden uzak bir furû sisteminin inşasında önemli bir işlev gördüğüne dair yapılan tespit kayda değerdir.¹¹

Halis Demir'in 2013'te yayımlanan "İslam Hukuk Literatüründe Furûk Edebiyatı ve İki Furûk Kitabı'nın Tanıtımı"¹² isimli makalesinde Hanefî furûk literatüründen Semerkandî ve Nîsâbü'rî'nin kitapları tanıtılmış, eserlere dair kısa bir bilgi verildikten sonra iki eser, muhteva ve üslup açısından karşılaştırmıştır. Yazar muhteva incelemesinde, İmam Muhammed'in *el-Câmiü's-sağîr* adlı eserini ölçüt olarak almış ve söz konusu iki eserin ele alınan konular bakımından aynı olmadığı neticesine varmıştır. Farkı kıyasın illeti ile ilgili bir kavram olarak değerlendirmiş ve furûk yazımını kıyasla ilişkilendirerek incelemiştir. Son olarak da furûk eserlerinin meseleleri ele alma biçimini göstermek için örnekler zikretmiştir.

Mustafa b. Şemseddîn 2015'te yayımlanan *Eserü'l-edilleti's-şer'iyye 'ale'l-furûki'l-fikhiyye: dirâse nazariyye tatbikiyye fî bâbi'l-muâvezât* adlı doktora çalışmasında fikhî farklarda etkili olmuş delilleri, muâvazât babı özelinde incelemiştir.¹³ Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Yazar birinci bölümde, asli delillerin fikhî farklara etkisini, ikinci bölümde yardımcı delillerin fikhî farklara etkisini ele almış ve üçüncü bölümde muâvazât babı özelinde her bir delile örnek getirerek muâvazât konusundaki fikhî furûk kâidelerini ortaya koymuştur.

¹⁰ Heinrichs, "Hukuku Yapılandırmak", s. 236-246.

¹¹ Heinrichs, "Hukuku Yapılandırmak", s. 236.

¹² Halis Demir, "İslam Hukuk Literatüründe Furûk Edebiyatı ve İki Furûk Kitabı'nın Tanıtımı", *Ekev Akademi Dergisi*, LVII (2013): 69-89.

¹³ Mustafa b. Şemseddîn, *Eserü'l-edilleti's-şer'iyye 'ale'l-furûki'l-fikhiyye: dirâse nazariyye tatbikiyye fî bâbi'l-muâvezât*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2015.

Hisham Hassan'ın 2015'te yayımlanan *Kitâbu'l-furûk: Necmüddin Ali b. Ebi Bekir en-Nisâbü'rî (Tahkik ve Tahlil)* adlı yüksek lisans tezinde,¹⁴ Hanefî fakih Nisâbü'rî'nin *Kitâbu'l-furûk*'unun tahkik ve tahlili yapılmıştır. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, furûk kavramsal açıdan incelenip bu yazım türüne dair kısa bir bilgi verilmiş; ikinci bölümde Nisâbü'rî'nin hayatı ve yaşadığı ortam incelenip yazma eserin farklı nüshalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise eserin tahkiki yapılmıştır.

Necmettin Kızılkaya'nın 2016'da yayımlanan *İslam Hukukunda Farklar: Furûk Literatürü Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabı,¹⁵ furûkun kavramsal çerçevesinin ve diğer ilimlerde furûk yazımının ele alındığı bir bölüm ile furûk literatürünün tarihsel gelişim seyrinin yüzyıllara göre tasnif edilerek incelendiği iki ana bölümden oluşmaktadır. Dönemlere dair genel bilgiler içeren bir girişten sonra yazar, o dönemin eserlerini tanıtmıştır. Literatür tanıtımı için değerli ve ülkemizde furûk yazımına dair yapılmış en kapsamlı inceleme olan bu çalışma, furûk yazımının furû alanına yoğunlaşmıştır.

Elias Gabriel Saba'nın 2017'de yayımlanan *What's The Difference? Distinctions, Furûq, And Development In Post-Formative Islamic Law* adlı doktora tezi Batı'da yapılmış furûk alanında görebildiğimiz en geniş çalışmadır.¹⁶ Çalışma, fikhî furûkun bir yazım türü olarak ortaya çıkışını teorik olarak incelemektedir. Hilâf ve elgâz yazımlarıyla bağlantı kurması, dil kullanımının bu yazım türünün ortaya çıkışına etkisi, furûk yazımının fıkıhtaki konumuna dair analizleriyle dikkate değer bir çalışmadır.

Doğrudan doğruya bir furûk kitabı olmamakla birlikte furûkla ilgili bir çalışma olması yönüyle bu grupta mütalaa edilebilecek Muhammet Bağçivan'ın 2018'te yayımlanan *Nevevî'nin Minhâcü't-Tâlibîn Adlı Eserinde Furûk-u Fıkhiyye Türü Meselelerin Tespit ve Tahlili* adlı yüksek lisans tezinde,¹⁷ bir furû fıkıh kitabı olan *Minhâcü't-tâlibîn* adlı eserdeki furûk örnekleri tahlil edilmiştir.

¹⁴ Hisham Hassan, "Kitâbu'l-furûk Necmüddin Ali b. Ebi Bekir en-Nisâbü'rî (Tahkik ve Tahlil)" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

¹⁵ Necmettin Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar: Furûk Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.

¹⁶ Elias Gabriel Saba, "What's The Difference? Distinctions, Furûq, And Development In Post-Formative Islamic Law", (Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2017).

¹⁷ Muhammet Bağçivan, "Nevevî'nin Minhâcü't-Tâlibîn Adlı Eserinde Furûk-u Fıkhiyye Türü Meselelerin Tespit ve Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

Nureddin Tortop'un 2018'de yayımlanan *Karâfi'nin "el-Furûk"u Bağlamında Makâsıd Düşüncesi* adlı yüksek lisans tezinde, Mâlikî fakih Karâfi'nin makâsıd düşüncesi, kaleme aldığı furûk eseri özelinde incelenmiştir.¹⁸

Sümeyye Karaş'ın 2019'da yayımlanan *Semerkanlı Âlim Ebu'l-Fadl el-Kerâbî'si'nin Kitâbu'l-Furûk Adlı Eseri Bağlamında Furûk Yazım Türünün Analizi* adlı yüksek lisans tezinde, ilk Hanefî furûk eserinin ibadetlerle ilgili belirli bölümleri seçilerek furûk yazımı incelenmiştir.¹⁹ Bu tezle bizim çalışmamız yakın görünmekle beraber, Hanefî mezhebi özelinde tek bir eserdeki ibadetlerin belirli bölümlerinin incelenmesi yönüyle bizim tezimizden farklıdır.

Burak Akca'nın 2021'de yayımlanan *Tertîbu'l-Furûk Adlı Eseri Bağlamında Muhammed b. İbrâhim el-Bekkûrî'nin Usul Anlayışı* adlı yüksek lisans tezinde Karâfi'nin *el-Furûk* adlı eserini düzenleme amacıyla kaleme alınan *Tertîbu'l-Furûk* adlı eseri incelenmiştir.²⁰

Arap ülkelerinde furûk yazımına dair birçok yayın yapılmıştır. Bunların çoğunluğu bir kişi, eser veya fikhın bir bölümü özelinde furûk meselelerinin tahlil edildiği çalışmalardır. Metot bakımından benzer özelliklere sahip olan bu tezler ve yayınlar; furûk literatürünün tanıtımını yapan, furûk eserlerinden hareketle fikhî bir konuyu ele alan, bir furûk kitabının belirli bir bölümünü inceleyen, furû kitaplarındaki furûk meselelerini tespit eden ve yazma furûk eserlerinin tahkik ve tahlilini yapan çalışmalardır. Furûk eserlerinden hareketle fikhî bir konuyu ele alan çalışmalarla bizim çalışmamız benzer gibi görünmektedir. Ancak söz konusu araştırmalar, özel fikhî bir konunun tahlili olduğundan araştırmacılar furûk eserleri haricinde hem fıkıh eserlerinden hem de âyet ve hadislerden ilgili meseleyle bağlantılı kısımları da ele almaktadır. Bizim çalışmamızdaki gaye ise fikhî bir meseleyi araştırmak değil, furûk literatüründe ortak zikredilmiş fikhî bir konuyu örnek olarak alıp furûk yazımında ne yapıldığını incelemektir.

¹⁸ Nureddin Tortop, "Karâfi'nin "el-Furûk"u Bağlamında Makâsıd Düşüncesi" (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

¹⁹ Sümeyye Karaş, "Semerkantlı Âlim Ebû'l-Fadl el-Kerâbî'si'nin Kitâbu'l-Furûk Adlı Eseri Bağlamında Furûk Yazım Türünün Analizi" (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

²⁰ Burak Akca, "Tertîbu'l-Furûk Adlı Eseri Bağlamında Muhammed b. İbrâhim el-Bekkûrî'nin Usul Anlayışı" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü, 2021).

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR YAZIM TÜRÜ OLARAK FURÛK

1. FURÛK KAVRAMI

Bu ana başlık altında öncelikle furûkun sözlük ve terim anlamlarını açıklayacak, sonra furûkun mahiyetini anlamaya yardımcı olan; “*zâhir-bâtın*”, “*suver-ahkâm*” ve “*mebânî-meânî*” şeklindeki kavram çiftlerini ele alacağız.

1.1. Sözlük Anlamı

Furûk kavramı “f-r-k” kökünden türetilen “fark” kelimesinin çoğulu olup iki şeyi birbirinden ayırmak anlamına gelir. Bu kavramın sülâsî babında kullanımıyla tef’îl bâbında kullanımı arasında bir ayrım yapılmıştır. Şöyle ki Arapça’da kelimeye yapılan bir eklemenin manada da bir ziyade anlamına geldiği söylenmiş; sülâsî olan halin iyilik için iki şeyin arasını ayırmak olduğu, tef’îl olanın ise kötülük için iki şeyin arasını ayırma olduğu belirtilmiştir. Sülâsî halinin anlam ve lafızların arasını ayırma, tef’îl halinin ise cisimleri ayırma anlamına geldiğini ifade edenler de olmuştur.²¹

1.2. Terim Anlamı

Farklı disiplinlerde kullanıldığı için, furûkun her ilim dalına özgü terim anlamları ve tanımları bulunmaktadır. Bu araştırmada fıkıh ilmi özelinde furûk yazımını incelediğimizden fıkıh disiplininde furûkun ifade ettiği anlamı ele alacağız.

Fıkî furûk eserlerinde furûk kavramına dair bir tanım ya da açıklamaya rastlayamadık. Ancak bazı yazarların eserlerinin önsözlerinde değindiği, eseri kaleme alma gerekçeleri ve eser içeriğine dair açıklamaları furûkun mahiyetine dair ipuçları

²¹ Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y., X, 243-245.

vermektedir. Söz gelimi erken dönem furûk müelliflerinden Cüveynî *Kitâbu'l-furûk* isimli eserinin mukaddimesinde kitabı ele alma gerekçesini şöyle ifade etmiştir:

Şer'î meseleler, hükümlerin farklı olmasını gerektiren illetlerden dolayı sûret itibariyle benzeşip hüküm bakımından farklı olabilir. Tahkik ehlinin, bu hükümlerden farklı olanları, birbirinden ayrılan ve birleşen illetleri incelemesi zaruridir. Allah Teâlâ'nın meşîeti ve yardımı sayesinde bu kitabımızda birbirinden daha kapalı olan farkları ve meseleleri bir araya getirdik.²²

Cüveynî'nin bu ifadelerinden furûk yazımında, “*sûret*” itibariyle benzeşen, “*ahkâm*” bakımından farklı olan “*meseleler*” in incelendiği anlaşılmaktadır.

Mâlikî müellif Ebü'l-Fadl Müslim b. Ali ed-Dımaşkî ise *el-Furûku'l-fikhiyye* adlı eserinde kitabını ele alma gerekçesini şöyle ifade etmiştir:

Zâhirde benzer, bâtında farklı olan meseleler arasındaki farklarla ilgili bazı konulardan bahsetmem istendi. Çünkü insanların birçoğu tarafından bu mevzular karıştırılmaktadır.²³

Dımaşkî'nin bu ifadelerinden furûk yazımında, “*zâhir*” itibariyle benzerlik arz eden, “*bâtın*” bakımından farklı olan “*meseleler*” in incelendiği anlaşılmaktadır.

Hanbelî furûk literatürünün ilk eserini ortaya koyan Sâmererrâî *Kitâbu'l-furûk*'un mukaddimesinde eserini kaleme alma gerekçesini şöyle ifade etmiştir.

Ashabımız tarafından mezhebimizdeki sûret bakımından benzeşip hüküm açısından farklı olan meseleleri içeren ve bunlar arasındaki farkları izah eden; hükümlerinin kaynaklarını, delillerini ve illetlerini açıklayan bir eser kaleme almam istendi.²⁴

²² Muhammed Rüknu'l-İslâm Abdullah b. Yûsuf b. Abdullah Cüveynî, *el-Cem' ve'l-fark: Kitâbu'l-furûk*, thk. Abdurrahman b. Selâme b. Abdullah el-Müzeynî, Beyrut: Dârü'l-Cil, 2004, I, 37.

²³ Ebü'l-Fadl Müslim b. Ali b. Abdullah b. Muhammed ed-Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân ve Hamza Ebü Fâris. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992, s. 87.

²⁴ İbn Süneyne Sâmererrâî, *el-Furûk 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed el-Yahyâ, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1997, I, 115.

Sâmerrrâî'nin bu ifadelerinden kitabında, “*sûret*” bakımından benzeşen, “*hüküm*” açısından farklı olan “*meseleler*” in incelediği anlaşılmaktadır.

Hanefî müellif Necmeddin en-Nîsâbûrî *el-Furûk* adlı eserinin mukaddimesinde “*mebânîde uyuşan, meânîde ihtilaf eden*” meseleleri inceleyeceğini ifade etmiştir.²⁵ Burada, yapı açısından aynı olan ancak mana bakımından farklı olan meselelerin ele alındığı belirtilmiştir.

Süyûtî (ö. 911/1505) *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinde furûk meselelerine bir bölüm ayırmıştır. Furûku “*Şekil ve mana bakımından bir, hüküm ve illet bakımından farklı olan “nezâir” benzerler arasındaki farkın anlatıldığı fennidir.*” şeklinde tanımlamıştır.²⁶

Süyûtî'nin ifadesinde furûk yazımı bir “*fenn*” yani ilim olarak nitelendirilmiştir. Bu ilmin “*şekil*” ve “*mana*” bakımından “*nezâir*”de birleştiği ancak “*hüküm*” ve “*illet*”te farklılaştığı belirtilmiştir. Bu tanımda diğer tanımlara ilave olarak, şekil benzerliğine mana benzerliği de eklenmiş ve farklılığın hem hükümde hem de illette olduğu öne sürülmüştür. Burada mana kavramının illeti de kapsayan daha genel bir anlam içermesi eleştirilmiş, mananın belli bir kısmında birliktelikten, diğer kısmından ayrılıktan söz edilseydi daha isabetli bir tanım olacağı ifade edilmiştir.²⁷

Furûku bir ilim olarak tanımlayanlardan biri de Muhammed Yâsîn el-Fâdânî'dir (ö. 1917). Cem' ve fark bilgisinin bir alt çeşidi olarak değerlendirdiği furûku “*Hüküm bakımından aralarında eşitlik bulunmayan benzer iki mesele arasındaki ayırıcı durumları bilmek.*”²⁸ şeklinde tanımlamıştır.

Fâdânî'nin tanımında furûkun benzer görünmesine rağmen “*hüküm*” bakımından farklılaşan iki “*mesele*” arasındaki ayırıcı durumların bilgisini ortaya koyduğu ifade edilmiştir. Diğer furûk açıklamalarında olduğu gibi burada da furûk yazımında, benzer görünen meselelerin hükümde farklılaşma sebebinin açıklandığı vurgulanmıştır.

²⁵ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 2.

²⁶ Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987, s. 33-34.

²⁷ Özen, “Furûk”, s. 224.

²⁸ Ebü'l-Feyz Muhammed Yâsîn b. Muhammed Îsâ Fâdânî, *el-Fevâidü'l-ceniyye: hâşiyetü'l-Mevâhibi's-seniyye şerhi'l-Ferâidi'l-behiyye fî nazmi'l-kavâidi'l-fikhiyye*, thk. Remzi Sa'deddin Dimaşkiyye, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991, I, 98.

İbn Bedrân lakabıyla bilinen Hanbelî âlim Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafâ ed-Dûmî ed-Dımaşkî (ö. 1927), *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed* adlı eserinde, mezhep imamlarının fıkıh alanında kaleme aldıkları yazım türlerini açıklarken furûku da saymaktadır. Bu yazım türünü “*Sûret olarak benzer; hüküm, delil ve illet bakımından farklı meselelerin incelenmesi.*” şeklinde tanımlamıştır.²⁹

İbn Bedrân’ın ortaya koyduğu tanımda furûkta “*sûret*” itibariyle benzerlik arz eden, “*hüküm*”, “*delil*” ve “*illet*” bakımından farklılaşan “*meseleler*”in incelendiği anlaşılmaktadır. Burada diğer tanımlara ilave olarak farklılığın hükümle birlikte hem “*delil*”de hem de “*illet*”te olduğu öne sürülmüştür. Tanımdaki illet ilavesi Süyûtî’nin tanımıyla benzerlik arz etmektedir.

Furûk alanında müstakil bir çalışması olan Bâhüseyn, furûkun hem tanımını hem konusunu hem de işlevini belirten ayrıntılı bir açıklama ortaya koymuştur:

Sûret bakımından benzer, hüküm bakımından farklı olan fikhî meseleler arasındaki ihtilaf şekillerinin ve nedenlerinin araştırıldığı ilimdir. Bu ihtilaf şekillerinin anlamlarını ve bu anlamların şekiller ile bağlantısını, bu şekillerin sıhhat ve fesadını, şartlarını ve bunların ortadan kaldırılma yönlerini, bu şekillerin ortaya çıkışını ve gelişimini, uygulamalarını, sonuçlarını ve bunlar üzerine mebni olan faydaları açıklamaya çalışır.³⁰

Bâhüseyn’in tanımda furûkun “*sûret*” bakımından benzer “*hüküm*” bakımından farklı olan “*meseleleri*” incelediğini belirtmesi, diğer tanımlarda da vurgulanmış noktalardır. Tanımın devamında konusu ve işlevine dair ayrıntılı ifadeler, furûku anlamaya yardımcı olmaktadır. Zikrettiğimiz furûk açıklamalarına göre bu tanımın daha kapsayıcı ve ayrıntılı olması, modern dönemde ele alınmış bir çalışma olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim yazar hem furûk eserlerini hem de furûkla alakalı çalışmaları inceleme imkanı bulmuştur.

DİA’da furûk maddesini kaleme alan Şükrü Özen, furûku “*Şekil bakımından birbirine benzeyen, ancak farklı olmalarını gerektiren bazı sebeplerden ötürü hüküm*

²⁹ Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafâ ed-Dûmî İbn Bedrân, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, s. 449, 1927.

³⁰ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 27.

açısından birbirinden ayrılan meselelerin yahut kâidelerin bilgisidir.” şeklinde tanımlamıştır.³¹

Özen, furûkun “*şekil*” bakımından benzer olmasına rağmen “*hüküm*” bakımından farklılaşan “*meseleleri*” ve “*kâideleri*” incelediğini ifade etmiştir. Burada furûkun inceleme alanına meselelerle birlikte kâideler de dahil edilmiştir. Ayrıca furûk müellifleri hükümdeki farklılaşma gerekçesini illet, delil kavramlarıyla ilişkilendirirken, Özen “*bazı sebeplerden ötürü*” şeklinde tasvir etmiştir.

Şer’î delillerin fikhî furûka etkisini muâvazât babı özelinde inceleyen Mustafa b. Şemseddîn Ömer es-Sebîl furûku “*Sûret olarak benzer iki fikhî meselenin hüküm olarak farklılaşmasını inceleyen fenn*” şeklinde tanımlamıştır.³²

Bu tanımda da furûkta “*sûret*” olarak benzeyen “*hüküm*” olarak farklılaşan “*meseleler*”in incelendiği ifade edilmiş olup furûk bir “*fenn*” olarak nitelendirilmiştir.

Furûk literatürü üzerine inceleme yapan Necmeddin Kızılkaya, furûku “*Şekil bakımından birbirine benzeyen, hüküm açısından birbirinden ayrılan fikhî mesele ve kavramları inceleyen ilimdir.*” şeklinde tanımlar.³³

Kızılkaya, furûkun “*şekil*” bakımından benzer olmasına rağmen “*hüküm*” bakımından ayrışan “*meseleler*”i ve “*kavramlar*”ı incelediğini ifade etmiştir. Bu tanımda, diğer açıklamalardaki mesele ve kâidelere ilave olarak kavramlar da furûk yazımının inceleme alanına dahil edilmiştir.

Furûk yazarlarının açıklamalarından ve eserlerinin incelenmesinden hareketle furûkun konusunun, görünürde birbirine benzeyen ancak hüküm bakımından farklılık taşıyan iki meseleyi karşılaştırma olduğu ortaya çıkmaktadır. Zaman zaman birbiriyle benzerlik taşıyan ama aralarında farklılıklar bulunan kâide ve kavramlar da furûkta incelenmiştir. Araştırmacıların furûkun inceleme alanına kâide ve kavramları da dahil etmesi bundandır. Ancak furûk eserlerinin geneline baktığımızda bu yazım türünün, fikhî meselelerin karşılaştırmasına yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca kavram ve kâide karşılaştırmaları hüküm içermediğinden, meselelerde olduğu gibi bunlardaki hükmün farklılaşma gerekçesi açıklamaya müsait yapıda değildir.

³¹ Özen, “Furûk”, s. 224.

³² Mustafa b. Şemseddîn, *Eserü'l-edilleti's-şer'iyye*, s. 41.

³³ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 27.

1.3. İlgili Kavramlar

Furûk yazımının mahiyetine dair yapılan açıklamalarda “zâhir-bâtın”, “suver-ahkâm” ve “mebânî-meânî” şeklinde ikili gruplar halinde kullanılan bu kavramlar furûk yazımını tasvir etme açısından incelemeye değerdir. Karşılaştırılan iki mesele arasındaki benzerlik noktaları “zâhir”, “mebânî” ve “suver” kavramlarıyla, bu iki şeyin ayrılma noktaları ise “bâtın”, “meânî” ve “ahkâm” kavramlarıyla ifade edilmiştir.³⁴

1.3.1. Zâhir-Bâtın

Zıddı olan “bâtın”la önemli bir kavram ikilisi oluşturan “zâhir” kavramı, varlık ve olayların görünen yüzü ve nasların literal anlamı için kullanılan genel bir kavramdır.³⁵ Bâtın kavramının masterını oluşturan “batn” ve “butûn” “gizli olmak; bilmek, bir şeyin iç yüzüne ve bir kimsenin sırlarına vâkıf olmak” mânalarına gelir.³⁶

Mâlikî müellif Dimaşkî eserinde “zâhirde benzer bâtında farklı meseleler arasındaki farkları” ele alacağını belirtirken ve bir diğer Mâlikî müellif Karâfî “zâhiren birbirine benzeyen bâtınen farklılaşan kâideleri” inceleyeceğini söylerken “zâhir-bâtın” kavram ikilisini kullanmıştır.

Bu ifadelerden hareketle, karşılaştırılan furûk meselelerinin, kavramlarının ve kâidelerinin zâhir ve bâtın olmak üzere iki yönü bulunduğu anlaşılmaktadır. Zâhir, görünenden hareketle zihinde doğrudan bir benzerlik oluşturan yönü; bâtın, bu benzerliğin hükme tesir edememesindeki farklılaşmanın iç yüzünü ifade etmektedir.

1.3.2. Suver-Ahkâm

“Suver” sûret kelimesinin çoğuludur. Şekil, görüntü, zâhir, mazhar gibi kelimelerle eş anlamlı olarak “bir şeyin duyularla algılanan dış görüntüsü ve varlığı” demektir. Bu anlamıyla suret; mana karşısındaki lafız, gerçeklik karşısındaki görüntü, öz karşısındaki

³⁴ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 28.

³⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, “Zâhir”, *DİA*, XLIV, 85.

³⁶ Bekir Topaloğlu, “Bâtın”, *DİA*, V, 187.

şekil, bâtin karşısındaki zâhir durumundadır.³⁷ “*Ahkâm*” ise hüküm kelimesinin çoğulu olup hükümler anlamına gelmektedir.

Cüveynî *Kitâbu'l-furûk* adlı eserinde kitabı kaleme alma gerekçesine değinirken şer‘î meselelerin sûret itibariyle benzeşip hüküm bakımından farklı olabildiğini, kendisinin de söz konusu cem‘ ve fark noktalarını inceleyeceğini ifade etmiştir.³⁸ Benzer şekilde Süyûtî’nin furûku şekil ve mana bakımından bir, hüküm ve illet bakımından farklı olan benzerler arasındaki farkın anlatıldığı ilim olarak açıklamasında, Bâhüseyn’in furûku sûret bakımından benzer hüküm bakımından farklı olan fikhî meseleler arasındaki ihtilaf şekillerinin ve nedenlerinin araştırıldığı ilim olarak açıklamasında, Özen’in furûku şekil bakımından birbirine benzeyen, ancak farklı olmalarını gerektiren bazı sebeplerden ötürü hüküm açısından birbirinden ayrılan meselelerin yahut kâidelerin bilgisi olarak açıklamasında, suver-ahkâm kavram ikilisi kullanılmıştır.

Bu ifadelerden hareketle, karşılaştırılan meselelerin görünüm olarak bir benzerlik sağlamasının sûret kavramıyla ifade edildiğine; ancak bu benzerliğin hükme tesir etme noktasında etkili olamayarak meselelerin birbirinden farklı hükümler aldığı sonucuna ulaşılmaktadır.

1.3.3. Mebânî-Meânî

Zikredilen bir diğer kavram ikilisi de mebânî-meânî kavramları olup; “*mebânî*” yapı anlamına gelen bina edilen şey kelimesinin çoğulu olup “*meânî*” de mana kelimesinin çoğul halidir. Bu kavram ikilisini kitabını ele alma gerekçesini açıklarken kullanan Necmeddin en-Nisâbürrî, yapıları (mebânî) aynı, manaları (meânî) farklı olan meseleleri bir araya getirmek istediğini ifade etmiştir.³⁹ Bu, karşılaştırılan iki şey arasında yapı yönünden var olan benzerliğin, incelendiğinde manada olmadığını göstermektedir.

Netice olarak, bu ikili kavramlardan “*zâhir, mebânî ve suver*” kavramları furûk örneklerinde karşılaştırılan iki şey arasında kurulan benzerliğin şekli, yapısal bir benzerlik olduğunu ortaya koymaktadır. Meselelerin iç yüzü yani bâtını ya da manası

³⁷ Ekrem Demirli, “Sûret”, *DİA*, XXXVII, 540.

³⁸ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 37.

³⁹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 2.

incelendiğinde hüküm olarak bu karşılaştırılan meseleler arasında farklılaşma olmaktadır ki bu da bâtında ve manada olan gerekçelerden kaynaklanmaktadır. Furûk yazımının inceleme alanı da bu gerekçelerin ifade edilmesidir.

2. FURÛK LİTERATÜRÜ

Bu bölümde fıkıh dışındaki ilimlerde ve fıkıh ilminde kaleme alınmış furûk çalışmalarına değinilecektir.

2.1. Fıkıh Dışındaki İlimlerde Furûk Literatürü

Furûk yazımı fıkıh disiplinine özgü bir yazım türü değildir. Benzer görünen ancak birbirinden farklı olan kavram, kâide ve meselelerin incelenmesi fıkıh harici disiplinlerde de var olagelmış ve bu alanda eserler ortaya konmuştur. Kelam, Arap dili, tıp, tasavvuf, felsefe, mantık ve ahlak bu alanlardandır.

2.1.1. Kelam

Kelam alanında kaleme alınan furûk çalışmaları, alanla ilgili iki kavram veya iki konu arasındaki farkların ele alındığı kitap ve risâle şeklindeki eserlerden oluşmaktadır. Söz konusu eserlerden ulaşabildiklerimiz şu şekildedir:

1. Bâkılânî (ö. 403/1013) *Tasarrufü 'l-'ibâd ve 'l-fark beyne 'l-halk ve 'l-iktisâb*: Yaratma ve kesb kavramları arasındaki farklar ele alınmaktadır.⁴⁰ Gerek Bâkılânî'nin kendi eserlerinde gerekse diğer kaynaklarda bu çalışmadan bahsedilmekle birlikte; günümüze kadar ulaştığı bilinmeyen bazı kitapları arasında sayılmaktadır.⁴¹ Bâkılânî'nin bir diğer eseri *el-Fark beyne mu 'cizâti 'l-enbiyâ ve kerâmâti 'l-evliyâ* da meşhur bir kelami tartışma olan peygamberlerin mucizeleri ile evliyaların kerametleri arasındaki farkı ele almaktadır.⁴²

⁴⁰ Özen, "Furûk", s. 226.

⁴¹ Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî, *DİA*, IV, 535.

⁴² Özen, "Furûk", s. 226; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 42.

2. İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî (ö. 721/1321 [?]), *el-Fark beyne'l-havâriki's-selâse: el-mu'cize ve'l-kerâme ve's-sihr*:⁴³ Üç olağanüstü olayın; mucize, keramet ve sihir arasındaki farklar anlatılmaktadır.
3. Ebû Mûsâ İsâ b. Mihrân el-Müsta'tıf eş-Şîî', *el-Furkan beyne'l-âl ve'l-ümme*: Hz. Peygamber'in ehl-i beyti ile ümmeti arasındaki fark ele alınmaktadır.⁴⁴
4. Yûsuf es-Sâlih, *el-Furûk li ibni'l Kayyim el-Cevziyye*: İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin eserlerinde dağınık olarak bulunan farklar, bu kitapta derlenmiş ve onun akaid görüşlerine de yer verilmiştir.⁴⁵

2.1.2. Arap Dili

Arapça kelimelerin anlam ve kullanım farklarını konu edinen Arap dili furûk yazımı geniş bir furûk literatürüne sahiptir. Bu alandaki çalışmalar daha çok, insan ve hayvanlar arasındaki farklar ile eş anlamlı kavramları konu edinir.⁴⁶ “*el-Fark*”, “*el-Furûk*” veya “*Mâ hâlefe fîhi'l-insânü'l-behîmete*” adlarıyla III. (IX.) yüzyılda Kutrub (ö. 210/825 civarı), Ebû Ziyâd el-Kilâbî, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824 [?]), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), Asmaî (ö. 216/832), İbnü's-Sikkât (ö. 244/858), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), Sâbit b. Ebû Sâbit el-Lugavî; X. yüzyılda Ebû İshak ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebû't-Tayyib el-Veşşâ (ö. 325/937), Ebû Mûsâ ed-Darîr, Ebû't-Tayyib el-Lugavî, İbn Cinnî (ö. 392/1002) ve İbn Fâris (ö. 395/1004) gibi âlimler eser yazmışlardır.⁴⁷ Söz gelimi bu konuda ilk eser verenlerden olan Kutrub *Kitâbü'l-fark (el-Furûk) beyne halkı'l-insân ve halkı'l-behâim (Kitâbü mâ hâlefe fîhi'l-insân el-behîme min ferkihi ilâ kademihi)* adlı eserinde insan organlarıyla, diğer canlıların benzer organları arasındaki isim farklılıklarını işlemiştir.⁴⁸

⁴³ Özen, “Furûk”, s. 226.

⁴⁴ Özen, “Furûk”, s. 226.

⁴⁵ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 126.

⁴⁶ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 37.

⁴⁷ Hulusi Kılıç, “Furûk”, *DİA*, XIII, 223.

⁴⁸ Muharrem Çelebi, “Kutrub”, *DİA*, XXVI, 494-495.

Sonraki dönemlerde, dili koruma endişesi ve kelimelerin anlamlarının açıklamasına hassasiyet gösteren dilciler bu tarzı sözlük ilmine uygulamışlar ve furûk ilmi zamanla Arap semantik tarihinde “*el-furûku ’l-lugaviyye*”ye doğru yol almıştır.⁴⁹

2.1.3. Tıp

Tıp alanındaki furûk çalışmaları, bir hastayı doğru şekilde teşhis etmek için benzer semptomlara sahip hastalıkları açıklayıp, bunları birbirinden ayırmayı hedefler.⁵⁰ Ebû Bekir er-Râzî’nin (ö. 313/925), *Kitâb me’l-fârik evi ’l-furûk ev kelâm fi ’l-furûk beyne ’l-emrâz*,⁵¹ İbnü’l-Cezzâr el-İfrîkî’nin (ö. 369/979-80 civarı), *Kitâbü’l-Fark beyne ’l-ileli ’lletî teştebihü esbâbühâ ve tahtelifü a ’râzuhâ* adlı eseri,⁵² Ebu’l Abbâs Ahmed b. Esad b. Halvân ed-Dımaşkî el-Vezir’in (ö. 652/1254), *Kitâbu ’l-furûk*’u,⁵³ Yûsuf b. İsmâil b. el-Kütbi’nin (ö. 754/1353) *Mâ lâ yesa ’u’t-tabîbe cehlühü* adlı eseri günümüze de ulaşan tıp alanındaki furûk çalışmalarındandır.⁵⁴

2.1.4. Tasavvuf

Tasavvuf ilminde tartışılabilen kavramların bir kısmı müstakil furûk çalışmalarına konu olmuştur. Bu alanda ulaşabildiğimiz eserler şunlardır:

1. Tirmizî (ö. 320/932), *Beyânü ’l-fark beyne ’s-sadr ve ’l-kalb ve ’l-fuâd ve ’l-lübb*:⁵⁵ Tirmizî bu eserde idrak güçlerinin çeşitliliğinden ve bunlar arasındaki hiyerarşiden bahsetmektedir. O bir iç idrak aracı olarak kalbin; sadr, kalp, fuâd ve lübb olmak üzere dört gücü olduğunu; ancak günlük dilde bu ayrımlara dikkat edilmeden aynıymış gibi kullanıldığını söyler. Eserde bu dört kavram arasındaki farkı açıklar. Kur’an-ı Kerim’deki kullanımlardan hareketle ayrımı

⁴⁹ Ayrıntılı literatür için bkz. Kılıç, “Furûk”, s. 494-495.

⁵⁰ Saba, *What’s The Difference?*, s. 69-70.

⁵¹ Saba, *What’s The Difference?*, s. 69; Mahmut Kaya, “Ebû Bekir Râzî”, *DİA*, XXXIV, 485.

⁵² Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971, II, 1256.

⁵³ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 48.

⁵⁴ Saba, *What’s The Difference?*, s. 69; Zikrettiğimiz eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Saba, *What’s The Difference?*, s. 69-84.

⁵⁵ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 47.

yapan Tirmizî, sadrı islam nurunun, kalbi iman nurunun, fuâdı marifet nurunun, lübbü ise tevhit nurunun parlادیğı yer olarak ayırıştırarak kavramlar arasındaki makam farklarına işaret eder.⁵⁶

2. Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. İbrâhim el-Fârisî eş-Şîrâzî (ö. 622/1225), *el-Fark beyne's-sûfî ve'l-fakîr*:⁵⁷ Bu eserde sûfî ve fakir kavramları arasındaki farklar ortaya konmuştur.

2.1.5. Felsefe ve Mantık

Felsefe ve mantık alanında ulaşabildiğimiz eserler şunlardır:

1. Hakîm et-Tirmizî (ö. 4/10. yüzyıl), *el-Furûk ve men 'u't-terâdüf*: Tirmizî'nin müdârâ-müdâhene, muhâcce-mücâdele, münâzara-mugâlebe, intisâr-intikam gibi anlamca birbirine yakın kavramlar arasındaki farkı incelediğı bu çalışmasından İbnü's-Sübkî, kendi alanında benzeri bulunmayan bir kitap olarak bahseder.⁵⁸
2. İbnü't-Tayyib es-Serahsî (ö. 286/899), *el-Fark beyne'n-nahv ve'l-mantık*.⁵⁹
3. Kustâ b. Lûka el-Ba'lebekkî (ö. 300/912-13), *Risâle fi'l-fark beyne'r-rûh ve'n-nefs*: Kustâ eserinde, kendi çağında hâkim olan ruh ve nefis kavramlarının yol açtığı karışıklığı ortadan kaldırmak için bu iki kavramı analiz etmiştir. Platon, Aristoteles, Teophrastos ve Câlînûs'un ruh hakkındaki görüşlerini derlediğı bu ünlü eseri Hilmi Ziya Ülken tarafından neşredilmiştir.⁶⁰
4. İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *Furûk-ı Hakkî*:⁶¹ Felsefî kavramlar arasındaki farklar ele alınmaktadır.

⁵⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasen Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lûb*, thk. Nicholas Lawson Heer, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1958.

⁵⁷ Özen, "Furûk", s. 227.

⁵⁸ Özen, "Furûk", s. 226; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 45.

⁵⁹ Özen, "Furûk", s. 226.

⁶⁰ İlhan Kutluer, "Kustâ b. Lûka", *DİA*, XXVI, 466.

⁶¹ Özen, "Furûk", s. 226.

2.1.6. Ahlak

Hanbelî fakih İbn Receb'in (ö. 795/1393) *el-Fark beyne 'n-nasîha ve 't-ta'yîr* adlı risâlesi, ahlak alanında kaleme alınmış furûk çalışmalarından sayılır.⁶² İbn Receb, nasihat ve ayıplama kavramlarının kişinin söylemesini istemediği birine bir şey söylemek anlamına gelmesi yönüyle ortak olduğunu, bunun birçok insan için kafa karışıklığına sebep olduğu gerekçesiyle söz konusu risâleyi kaleme aldığını ifade etmiştir.⁶³

2.2. Fıkıh İlminde Furûk Literatürü

Fıkıh ilminde kaleme alınmış furûk çalışmalarına, usûl-i fıkıh eserleri ve fûrû-i fıkıh eserleri olmak üzere iki ayrı kısımda yer vereceğiz.

2.2.1. Usûl-i Fıkıh Eserleri

Fıkıh usulüne dair kaleme alınan furûk eserleri, sûret bakımından benzer fakat hüküm bakımından farklı olan usul terimlerini ve usul kâidelerini incelemektedir.⁶⁴ Usule dair kavram, kâide ve meseleler arasındaki farklara usul kitaplarında da değinilmektedir. Ancak buna ek olarak, fikhî furûk yazımında olduğu gibi usul alanında da müstakil furûk çalışmaları kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar, fikhî furûk yazımına nazaran az sayıda olmakla birlikte; görebildiğimiz kadarıyla usul alanında yazılmış müstakil risâle ve kitaplar şunlardır:

1. Rûknülislâm el-Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*: Bu çalışma usule dair kaleme alınmış müstakil bir furûk eseri olmamakla birlikte müellif kitabına usule dair beş meseleyi ele alarak başlamaktadır. Bu meseleler; nesih-tahsis, nefy, istisna, icmâ ve sahâbî kavlidir.
2. Karâfî, *Envâru'l-burûk*: Bu eser usule dair kaleme alınmış müstakil bir furûk çalışması değildir. Ancak fıkıh kâideleriyle birlikte fıkıh usulü kâideleri de

⁶² Saba, *What's The Difference?*, s. 123.

⁶³ Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *el-Fark beyne'n-nasîha ve't-ta'yîr*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Dimaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, s. 25, 1984.

⁶⁴ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 131.

eserin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu sebeple bazı yazarlar bunun usul alanında yazılmış tek furûk eseri olduğunu söyler.⁶⁵

3. Ömer b. Reslân el-Bulkînî (ö. 805/1403), *Risâle fi'l-fark beyne'l-hükm bi's-sihha ve'l-hükm bi'l-mûceb* (el-Fethu'l-mûheb fi'l-hükm bi's-sihha ve'l-mûceb): Şâfiî fakihî ve müçtehidî el-Bulkînî bu küçük risâlesinde fıkıh usulüyle ilgili altı fark işlemiştir.⁶⁶ Bu farklardan bir kısmına Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinde yer vermiştir.⁶⁷
4. Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahîm (ö. 829/1426), *el-Fark beyne'l-hükm bi's-sihha ve'l-hükm bi'l-mûceb*: Veliyyüddin hocası Bulkînî'den duyduklarından hareketle bu küçük risâleyi yazdığını ifade eder.⁶⁸
5. İbn Muallâ el-Mahallî eş-Şâfiî (ö. 871/1467'den sonra), *el-Leysü'l-âbis fi sademâti'l-mecâlis*: Bu çalışma usule dair kaleme alınmış müstakil bir furûk eseri olmamakla birlikte, eserde usul konuları arasındaki farklara ilişkin bir bölüm ayrılmıştır.⁶⁹ Toplamda yirmi adet farkın incelendiği kısımda, müellif ele aldığı her meseleyi açıklamamış, daha önceki sayfalarda anlattıklarına atıf yapmıştır. Söz gelimi tenkîhu'l-menât, tahrîcu'l-menât ve tahkîku'l-menât arasındaki farkı açıkladığı kısımda, önceki sayfalara atıf yaparak konuyla alakalı ilgili kısımda başka bir açıklamaya yer vermemiştir.⁷⁰
6. Usul çalışmaları arasında zikredilen bir diğer furûk çalışması da *Furûku'l-usûl* adlı eserdir. Aidiyeti konusu tartışmalı olan bu eser bazı araştırmacılar tarafından İbn Kemal Paşa'ya (ö. 940/1534),⁷¹ bazılarınca İvaz Efendi'ye (ö. 994/1586) nispet edilmektedir.⁷² *Keşfü'z-zünûn*'da, bazı müteahhirûn tarafından *Furûku'l-usûl* adında yazılmış faydalı bir risâleden de bahsedilir.⁷³ Ancak Katip Çelebi burada müellif ismi zikretmemiştir. Bu eserde usul ile

⁶⁵ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 154.

⁶⁶ Özen, "Furûk", s. 226; Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 168.

⁶⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 796; Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 168.

⁶⁸ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 168.

⁶⁹ İsmâil b. Ali b. Hasan b. Hilâl İbn Muallâ, *el-Leysü'l-âbis fi sademâti'l-mecâlis*, thk. Faruk Hatim, Beyrut: Dâru'l-Muktebes, 2014; Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 166-167; Özen, "Furûk", s. 226.

⁷⁰ İbn Muallâ, *el-Leysü'l-âbis*, s. 125, diğer örnekler için bkz. s. 122, 126, 134.

⁷¹ Abdurrahman b. Abdullah Şa'lân, *el-Furûk inde'l-usûliyyîn ve'l-fukahâ: dirâse te'sîliyye*, Riyad: Dâru't-Tedmüriyye, 2015, s. 76-78.

⁷² Ahmet İnânır, "Furûku'l-Usûl Adlı Risâlenin Âidiyet Sorunu Üzerine Bir İnceleme Risâle Şeyhülislam İbn Kemal'e mi Ait Yoksa Kazasker Manav İvaz Efendi'ye mi?", *Usul İslam Araştırmaları*, 33 (2020): 1-27.

⁷³ Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1257.

ilgili mesele ve kavramlar arasındaki yaklaşık kırk beş fark incelenmiştir. Sebep ile şart, sebep ile illet, tahsis ile nesih, kıyas ile istidlâl, farz ile vâcib gibi kavramlar arasındaki farklar ele alınan konular arasındadır.

7. Sebep ve şart arasındaki farkın ele alındığı bir diğer çalışma da *İtkânu'd-dabt fi'l-fark beyne's-sebep ve's-şart* adlı risâle olup, bu çalışma müellifin oğlu Muhammed Tayyib tarafından tamamlanmıştır.⁷⁴

Zikrettiğimiz eserlerden başka, doktora tezi olarak hazırlanmış fıkıh usulüne dair furûk çalışmaları da bulunmaktadır.⁷⁵

2.2.2. Fûrû-i Fıkıh Eserleri

Fıkıh alanında kaleme alınmış furûk çalışmalarının ikinci alt türünü fûrû-i fıkıh eserleri oluşturmaktadır. Necmettin Kızılkaya'nın *İslam Hukukunda Farklar: Furûk Literatürü Üzerine Bir İnceleme* adlı kitabından, Şükrü Özen'in *DİA*'da kaleme aldığı "Furûk" maddesinden, Bâhüsey'nin *el-Furûku'l-fikhiyye* adlı kitabından, Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'u ile furûk yazarlarının ve tahkik edenlerin mukaddimelerinden elde ettiğimiz verilere göre isimlerine muttali olduğumuz eserler şunlardır:

1. Ebû'l-Abbâs İbn Süreyc (ö. 306/918-9), *el-Furûk fi fûrûi's-Şâfiyye*: Günümüze ulaşmayan bu eser, furûk yazım türünün ilk eseri sayılır. İmam Şâfi'nin önde gelen talebelerinden Müzenî'nin *el-Muhtasar*'ına dair soruların cevaplarını içermektedir.⁷⁶ Bu sorular, kitaba yöneltile itirazlar ve tenkitlerden oluşmaktadır.⁷⁷
2. Ebû Abdullah ez-Zübeyrî eş-Şâfiî (ö. 317/929), *el-Müskit*:⁷⁸ Furûk eserlerini, fikhî farkları müstakil olarak inceleyen ve bunlara geniş olarak yer veren eserler şeklinde ikili bir tasnife tabi tutan İsnevî, *el-Müskit*'i ikinci gruba dahil etmiş ve bu eserin bilmece (elgâz) türünde olduğunu söylemiştir.⁷⁹ İbn Kâdî

⁷⁴ Bâhüsey'n, *el-Furûk*, s. 170.

⁷⁵ Bkz. Bâhüsey'n, *el-Furûk*, s. 170-174.

⁷⁶ Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1257-1258.

⁷⁷ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 140.

⁷⁸ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 140.

⁷⁹ Cemaleddin Abdürrahîm b. el-Hasen el-Ümevî el-İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik fi tahrîri'l-cevâmi' ve'l-fevârik*, thk. Nasreddin Ferîd Muhammed Vâsıl, Kahire: Dârü's-Şürûk, 2007, II, 7-9.

Şühbe (ö.851/1448) de bu kitabın bilmece gibi olduğunu ve çok az nüshasının bulunduğunu ifade eder.⁸⁰ *Keşfü’z-zünûn*’da da eser bilmece türüne benzetilmiştir.⁸¹ İbnü’s-Sübkî’nin *el-Müskit*’ten yaptığı uzun alıntılar da bilmece tarzında olan ve meseleler arasındaki farklar bilinmeden çözülemeyecek konulardır.⁸² Bu bilgilerden hareketle, *el-Müskit*’in, nüanslar bilinmeden cevaplanamayacak veya anlaşılamayacak meseleleri içeren ve konular arasındaki farkları öne çıkarmaya çalışan bir kitap olduğu söylenebilir.⁸³

3. Ebü’l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nesevî eş-Şâfiî (ö. 321/933), *Kitâbü’l-Mesâ’il ve’l-ilel ve’l-furûk*:⁸⁴ Bu çalışma sadece, İslam dünyasının ilk bibliyografik eseri olan *el-Fihrist*’te geçmekte olup,⁸⁵ eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgi yoktur.
4. Ebü’l-Fadl Muhammed b. Sâlih el-Kerâbîsî es-Semerkandî el-Hanefî (ö. 322/934), *Kitâbu’l-furûk*:⁸⁶ Yazma halinde günümüze ulaşan bu eser, 1996 yılında Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi’nde Abdülmuhsin Saîd Ahmed ez-Zehrânî tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.⁸⁷ Hanefî mezhebi literatürünün ilk furûk eseri olan bu çalışma, aynı zamanda günümüze ulaşan ilk furûk kitabıdır. Fıkıh bablarına göre düzenlenen eserin mukaddimesi bulunmadığı için kitabın ele alınma gerekçesine dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁸⁸
5. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kattân eş-Şâfiî (ö. 407/1016-1017), *el-Mutârahât*:⁸⁹ İsnevî güzel bir çalışma olarak değerlendirdiği bu eserin imtihanlar için hazırlandığını ve bu sebeple *el-Mutârahât* olarak

⁸⁰ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 143.

⁸¹ Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1676.

⁸² Tâceddin Ebû Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdülkâfi İbnü’s-Sübkî, *Tabakatü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed b. Hulv ve Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Kahire: Dâru İhyâi’l-küttübi’l-Arabiyye, 1964, III, 295-297.

⁸³ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 142.

⁸⁴ Özen, “Furûk”, s. 225-226.

⁸⁵ Ebü’l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd, Tahran: y.y., 1971, s. 265.

⁸⁶ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s.143.

⁸⁷ Ebü’l-Fadl Muhammed b. Sâlih el-Kerâbîsî es-Semerkandî, *Kitâbu’l-furûk*, thk. Abdülmuhsin Saîd Ahmed ez-Zehrânî, (Basılmamış Doktora Tezi), Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi Şeriat Fakültesi, 1997.

⁸⁸ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 143.

⁸⁹ İsnevî, *Metâli’u’l-dekâik*, II, 8.

isimlendirildiğini söyler.⁹⁰ Ayrıca bu eseri müstakil olarak kaleme alınmamış ancak farklara geniş olarak yer veren kitaplar arasında değerlendirir.⁹¹ *Keşfü'z-zünûn*'da da eserin, tıpkı bilmece kitaplarında olduğu gibi fakihlerin birbirlerini imtihan etmek için müracaat edecekleri bir kaynak olarak kaleme alındığı belirtilir.⁹² Günümüze ulaştığına dair bir bilgi olmamakla beraber, İbnü's-Sübkî bu eserden alıntılar yapmıştır.⁹³ *el-Müskit*'te olduğu gibi, bu eserin de elgâz formatında olmasından kaynaklı olarak furûk eserleri arasında sayılamayacağına dair muasır müelliflerin kanaatleri bulunmaktadır.⁹⁴ Kızılkaya ise bu dönemde elgâz formunda kaleme alınan eserlerin bir kısmının, fikhî mevzular arasındaki farkları incelediğini ve bu farkların bilmece şeklinde bir araya getirilmesinin de imtihanlarda kullanılmalarına yönelik olduğunu söyleyerek bu kanaate katılmadığını ifade etmektedir.⁹⁵

6. İbnü'l-Kâtib Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Ali el-Kinânî el-Mâlikî (ö.408/1017-1018), *Furûku'l-mesâ'ili'l-müştebihe mine'l-mezheb*:⁹⁶ Eser günümüze ulaşmamıştır.⁹⁷ Kâdî İyâz, Mâlikî mezhebindeki benzer meseleler arasındaki farkların ele alındığı bu eserin yaklaşık olarak kırk bir farkı ele aldığını kaydetmiştir.⁹⁸
7. Kâdî Abdülvehhâb (ö. 422/1031), *el-Furûk fî mesâ'ili'l-fikh*:⁹⁹ Mâlikî müellif Kâdî Abdülvehhâb tarafından kaleme alınan bu eser, fıkıh bablarına göre düzenlenmiş olmakla birlikte eserin bazı bölümleri eksiktir. Bu çalışma, 2003 yılında iki farklı baskıyla tahkik edilmiştir. Celâl Ali el-Kazzâfî el-Cühânî tarafından yapılan tahkikte, ilgili yerlerde kısa dipnotlarla diğer çalışmalarla mukayese edilmiştir. Mahmud Sellâme el-Giryânî tarafından yapılan tahkik ise uzun bir girişle sahiptir. Kâdî Abdülvehhâb'ın öğrencisi Dımaşkî'nin *el-*

⁹⁰ İsnevî, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, thk. Abdullah Muhammed el-Cübûrî, Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1370, II, 206.

⁹¹ İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik*, II, 8.

⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1713-1714.

⁹³ İbnü's-Sübkî, *Tabakat*, II, 333.

⁹⁴ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 71-72; Saba, *What's The Difference?*, s. 310.

⁹⁵ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 148.

⁹⁶ Heinrichs, "Hukuku Yapılandırmak", s. 243.

⁹⁷ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 86-87.

⁹⁸ Ebü'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî el-Kâdî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Ahmed Bekr Mahmûd, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1967, VII, 253.

⁹⁹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 148.

Furûk adlı eseri ile söz konusu eser arasındaki ilişki üzerinde genişçe durulmuştur.¹⁰⁰

8. Ebû İmran Mûsâ b. İsâ el-Fâsî el-Kayrevânî (ö. 430), *en-Nezâirü'l fıkhiyye*: Bâhüseyn, bu eserin Tunus'ta yazma halinde bulunduğunu ancak kendisinin eseri incelemediğini söylemektedir.¹⁰¹
9. Rükñüslâm el-Cüveynî (ö. 438/1046), *Kitâbu'l-furûk*: Yaklaşık bin iki yüz farkı ele alan bu hacimli çalışma, furûk literatürünün temel eserlerinden biridir. Gerek mezhep içindeki yeri gerekse furûk yazımındaki etkisiyle önem arz eden bir çalışmadır. Nevevî, Zerkeşî ve Süyûtî gibi birçok Şâfiî fakih, eserlerinde bu kitaptan alıntılar yapmış, kitabın bu alandaki öneminden bahsetmişlerdir. Furûk yazımı açısından, erken dönem fakihlerinin tartışmalarına değinmesi ve furûkun mahiyetine dair ortaya koyduğu açıklamalar furûk yazımına dair ipuçları vermektedir.¹⁰² Eserin giriş kısmında usul meseleleri arasındaki farklara dair bir bölüm içermesi, eserin özgünlüğünü arttırmaktadır. Necmeddin et-Tûfî, gördüğü furûk kitapları içinde bu eserin en hacimli, en çok mesele ihtiva eden ve en iyi kaynaklara sahip kitap olduğunu söyler.¹⁰³
10. Ebû'l-Fadl Müslim b. Ali ed-Dımaşkî el-Mâlikî (ö. V./XI. yüzyılın ilk yarısı), *el-Furûku'l-fıkhiyye*:¹⁰⁴ Toplamda yüz yirmi sekiz farkın ele alındığı eserde, meseleler belli bir düzen takip edilmeden incelenmiştir. Furûk eserlerinin genelinde meseleler arasında cem' noktasına değinilmezken; Dımaşkî karşılaştığı mesele veya kavramlar arasındaki benzerliklere, insanların karıştırdığı noktaya işaret etmek amacıyla değinmiştir.¹⁰⁵
11. Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî, (ö. 446/1054), *el-Ecnâs ve'l-furûk*: Belirli bir tasnif esas alınmaksızın kaleme alınan bu eserde önceki kaynaklardan geniş şekilde faydalanılmıştır. Yazar ele aldığı her konuyu,

¹⁰⁰ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 149-150.

¹⁰¹ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 89.

¹⁰² Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 152-153.

¹⁰³ Ebû'r-Rebî' Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *'Alemü'l-cezel*, thk. Wolfhart Heinrichs, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1987, s. 73.

¹⁰⁴ Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 89.

¹⁰⁵ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s.156-157.

görüş sahiplerine veya eserlerine işaret ederek aktarmıştır. Bu metot, mezhep içindeki farklı yaklaşımların temsilcilerinin kimler olduğunu bilmek bakımından dikkate değerdir. Yazar söz konusu yaklaşımlardan tercihte bulunarak buradaki kaynağını da açıklamıştır.¹⁰⁶

12. Ebû Muhammed Abdülhak b. Muhammed es-Sehmî es-Sıkillî el-Mâlikî (ö. 466/1074), *en-Nüket ve'l-furûk li-mesâili'l-Müdevvene*:¹⁰⁷ Eser, Mâlikî mezhebinin temel kaynaklarından olan *el-Müdevvene*'deki ihtilaflı meseleler arasındaki farkları ele almaktadır.¹⁰⁸ Sıkillî fıkıh tahsil eden öğrencilerle fikhî konularda uzman olmayan kişilerin söz konusu ihtilaflı meseleler arasındaki farkları anlamakta zorluk çekeceğini varsayarak, bu mevzuları incelemiştir.¹⁰⁹
13. Ebü'l-Hayr Selâme b. İsmâil b. Cemâa el-Makdisî eş-Şâfiî (ö. 480/1087), *Kitâbü'l-Vesâil fi furûki'l-mesâil*: Fıkıh bablarına göre düzenlenen bu eseri İsnevî, müstakil olarak kaleme alınmış furûk çalışmaları arasında zikredip eserin hacim bakımından büyük ve az bulunan bir eser olduğunu ifade eder.¹¹⁰ Eserde meseleler arasındaki farklar incelenirken, farkların dayanmış olduğu deliller nadiren zikredilmiş ve mezhebin kendi içindeki farklı yaklaşımlara çok az işaret edilerek daha çok İmam Şâfiî'nin kadîm ve cedîd görüşlerine yer verilmiştir.¹¹¹
14. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî eş-Şâfiî (ö. 482/1089), *el-Mu'âyât fi'l-akl evi'l-furûk*: Cürcânî fıkıh bablarına göre kaleme aldığı bu çalışmasının, sınavlarda muhatabı şaşırtmak için sorulabilecek meselelerden oluştuğunu ifade eder.¹¹² Eserde ele aldığı konuları bazen soru şeklinde ortaya koyduktan sonra açıklamaya çalışmış bazen de birbirine benzer iki hükmü

¹⁰⁶ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 158-159.

¹⁰⁷ Ebû Muhammed Abdülhak b. Muhammed es-Sehmî el-Mâlikî Sıkillî, *en-Nüket ve'l-furûk li mesâili'l-Müdevvene ve'l-Muhtalate*, thk. Ebü'l-Fadl ed-Dimyâtî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009, I-II.

¹⁰⁸ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 160.

¹⁰⁹ Sıkillî, *en-Nüket*, I, 22.

¹¹⁰ İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik*, II, 8-9.

¹¹¹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 161-162.

¹¹² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Cürcânî, *el-Mu'âyât fi'l-akl evi'l-furûk*, thk. Muhammed Fâris, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 22.

zikrettikten sonra aralarındaki farkı açıklamıştır.¹¹³ İsnevî bu eseri, furûk meselelerine geniş olarak yer veren çalışmalar arasında zikretmiştir.¹¹⁴

15. Ebû Abdullah Hüseyin b. Abdullah et-Taberî (ö. 5. yy), *el-Kifâye fi'l-furûk*:¹¹⁵ Bu eserin aidiyeti konusu tartışmalıdır. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da söz konusu eseri, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâtî et-Taberî'ye nispet etmiştir.¹¹⁶ Bâhüseyin ise tabakat kitaplarında Hinnâtî'ye nispet edilmiş bir furûk kitabı olmadığını söylemektedir. Muhtemelen bu tereddüt sebebiyle ne Kızılkaya'nın furûk çalışmasında ne de *DİA* furûk maddesinde esere yer verilmemiştir.
16. Ebü'l-Mehâsin Abdulvâhid b. İsmâil er-Rûyanî et-Taberî eş-Şâfiî (502), *el-Furûk*:¹¹⁷ Bu eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbnü's-Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı kitabında söz konusu eserden alıntılara yer vermiştir.¹¹⁸
17. Ebü'l-Muzaffer Esad b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Kerâbisî el-Hanefî (ö. 570/1174-75), *el-Furûk*: Kerâbisî, yedi yüz yetmiş dokuz farkı incelediği bu eserinde meseleleri klasik Hanefî fıkıh kitaplarındaki tasnife göre ele almıştır.¹¹⁹ Farkları müstakil bir şekilde inceleyerek kolayca ezberlenmesini hedefleyen Kerâbisî, bu farkları mezhebin kaynaklarından ve hocası İbnü'r-Râsemendî'nin derslerinden aldığını ifade etmiştir.¹²⁰ Ayrıca farkları incelerken ele aldığı meselenin kaynağını zikrederek eser ve müellif isimlerine de yer vermiştir.¹²¹
18. İbn Süneyne es-Sâmerrâî el-Hanbelî (ö. 616/1219), *el-Furûk 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*: Sâmerrâî Hanbelî mezhebine mensup kişilerin bir kitap yazması konusundaki ısrarlı istekleri üzerine, sûreten benzer hüküm olarak farklı meseleler arasındaki farkları açıklayan bu eseri kaleme

¹¹³ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 163-164.

¹¹⁴ İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik*, II, 9.

¹¹⁵ İsnevî, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, II, 164; Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 94-95.

¹¹⁶ Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1499.

¹¹⁷ İbnü's-Sübkî, *Tabakat*, IV, 76.

¹¹⁸ Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 97; İbnü's-Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muûz, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1991, I, 201, 363, 430.

¹¹⁹ Pala, "Esad el-Kerâbisî ve el-Furûk Adlı Eseri", s. 458-459.

¹²⁰ Kerâbisî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 29; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 165.

¹²¹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 166.

almıştır.¹²² Bu eser günümüze ulaşan ilk Hanbelî furûk eseri olup sonraki dönem furûk ve fûrû eserlerinde çokça müracaat edilen bir kaynak olmuştur.¹²³ Ebû Muhammed Takıyyüddin Abdurrahman ez-Züreyrânî el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Îzâhu'd-delâ'il fi'l-furûk beyne'l-mesâil* isimli eserini Sâmerîrâî'nin kitabı üzerine zeyil olarak kaleme almıştır. Bu doğrultuda kitabın yararlandığı kaynakları tespit ederek ve bazı eklemelerle çıkarmalar yaparak eseri daha faydalı bir hale getirmeye çalışmıştır. Ayrıca kullanılan hadislerin kaynaklarını da zikretmiştir.¹²⁴ Tûfî faydalı, kaynakları sağlam ve furûk kitaplarının en iyilerinden biri olarak nitelendirdiği bu kitabı Endelüsî'nin eserinden daha güzel bulur.¹²⁵

19. Sadrüşşerîa el-Ekber (ö. 747/1346), *Telkîhu'l-'ukûl fi furûkî'l-menkûl (Kitâbü Telkîhi'l-'ukûl fi'l-furûk beyne ehli'n-nukûl)*:¹²⁶ Hanefî fakihî ve kelâm âlimi Sadrüşşerîa tarafından kaleme alınmış olan bu eserin tahkik ve tahlili, M. Ali Orhan tarafından 1991 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.
20. Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd el-Buhârî Sadrüşşerîa el-Mahbûbî (ö. 630/1232), *Kitâbu'l-furûk*:¹²⁷ Mahbûbî eserinin önsözünde; insanların gayretlerinde yavaşlama, mizaçlarında gevşeme, zihinlerinde eksilme olduğu ve birbirine benzer çalışmalar yapıldığı için bu kitabı yazdığını ifade eder.¹²⁸ Fûrû metoduna göre kaleme alınan eser yazma halindedir. *Telkîhu'l-Mahbûbî* olarak da bilinen bu çalışma, yazıldığı dönemden itibaren birçok müellifin faydalandığı ve atıfta bulunduğu bir çalışma olmuştur. Söz gelimi İbn Nüceym (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserindeki furûk bölümünü, *Telkîhu'l-Mahbûbî*'deki farkları bir araya getirerek oluşturduğunu ifade eder.¹²⁹

¹²² Sâmerîrâî, *el-Furûk*, s. 115-116.

¹²³ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 168-169; İstifade ettiği kaynaklar ve etkileri ile ilgili geniş bir liste için bkz. Sâmerîrâî, *el-Furûk* (tahkik edenin girişi), s. 48-52.

¹²⁴ Ebû Muhammed Takıyyüddin Abdurrahman el-Bağdâdî Züreyrânî, el-Hanbelî. *Îzâhu'd-delâ'il fi'l-fark beyne'l-mesâil*, thk. Ömer b. Abdurrahman es-Sebil, Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1414, I, 142.

¹²⁵ Tûfî, *'Alemü'l-cezel*, s.73.

¹²⁶ Özen, "Furûk", s. 226.

¹²⁷ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 172.

¹²⁸ Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd el-Buhârî Sadrüşşerîa el-Mahbûbî, *Kitâbu'l-furûk*, Princeton University Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 4577, vr. 2b.

¹²⁹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 172; Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısırlı İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1983, s. 418.

21. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Halef b. Râcih el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 638/1240-41), *el-Fusûl ve'l-furûk*:¹³⁰ Tabakat kitaplarında zikredilen bu eser,¹³¹ Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Bahru'l-muhît*'inde *el-Fark ve'l-cem* ismiyle zikredilmiş olup müellif kendi kitabında bu eserden alıntılara yer vermiştir.¹³²
22. Şehâbeddin el-Karâfî el-Mâlikî (ö. 684/1285), *Envâru'l-burûk fî envâ'i'l-furûk: Furûku'l-Karâfî* diye de anılan kitap bu sahanın en ünlü eseri kabul edilir. Eserde iki mesele ya da iki kâide arasındaki farklar zikredilip bu farkların ne olduğu sorularak kâideler konusundaki prensipler ortaya konmaktadır. Eğer soru, iki mesele arasındaki fark hakkındaysa bu fark bir iki kâide zikredilerek açıklanmakta; eğer soru iki kâide arasındaki fark hakkındaysa kâidelerin ayrıştıkları farklar üzerinden açıklama yapılmaktadır.¹³³ Bu eser üzerine gerek Mâlikî mezhebi içinde gerekse dışında üç önemli çalışma yapılmıştır. Bunlar Muhammed b. İbrâhim el-Bakkûrî'nin (ö. 707/1307) *Tertîbu Furûki'l-Karâfî* adlı eseri, İbnü's-Şât es-Sebtî'nin (ö. 727/1326) *İdrâru's-şurûk alâ envâi'l-furûk* adlı eseri ve Muhammed Ali b. Hüseyin el-Mekkî'nin (ö. 1948) *Tehzîbu'l-furûk ve'l-kavâidi's-seniyye fî'l-esrâri'l-fikhiyye* adlı eseridir.¹³⁴ Bakkûrî hocası Karâfî'nin vefatından sonra kaleme aldığı bu esere kitabı özetleme, tertip etme, önemli görülen bazı mevzulara işaret etme, Karâfî'nin değinmediği bazı meselelere yer verme şeklinde katkı sağlamıştır.¹³⁵ İbnü's-Şât Karâfî'nin kitabını aceleyle kaleme aldığını bundan dolayı da eserin gözden geçirilip düzenlenmesine ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda eserin tashih ve tenkidini yapmıştır.¹³⁶ Mekkî'nin çalışması ise hem Karâfî hem de İbnü's-Şât'ın eserleri üzerine

¹³⁰ İsnevî, *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, I, 449.

¹³¹ Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 99.

¹³² Bedruddin Muhammed. b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî eş-Şâfiî, *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdülkadir Abdullah el-Ânî, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1992, V, 394-395.

¹³³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Misrî el-Karâfî, *Envâru'l-burûk fî envâi'l-furûk*, thk. Muhammed Ahmed es-Serrâc ve Ali Cuma Muhammed, Kahire: Dârü's-Selam, 2001, I, 8-10.

¹³⁴ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s.183.

¹³⁵ Ebû Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim Bakkûrî, *Tertîbu Furûki'l-Karâfî*, thk. el-Mîlûdî b. Cumu'a ve el-Habîb b. Tâhir, Beyrut: Müessesetü'l-Ma'ârif, 2003; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 183-184.

¹³⁶ İbnü's-Şât, *İdrâru's-şurûk 'alâ Envâi'l-furûk*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1988, I, 6-7; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 185-188.

kaleme alınmış bir haşiyedir. Müellif çalışmasında İbnü's-Şât'a ilaveten *el-Furûk*'u tehzib, tertib ve tavzih edeceğini belirtmektedir.¹³⁷

23. Karâfî *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-imâm*.¹³⁸ Karafî furûk alanında kaleme aldığı bu eseri meşhur çalışması *el-Furûk*'tan önce yazmıştır. Bu eserinde müftü, hâkim ve devlet başkanı arasındaki fark; hâkimin ittifak edilen ve ihtilaf edilen konuların hükümleri arasındaki fark; müçtehidin ictihada göre verdiği fetva ile hüküm arasındaki fark; Hz. Peygamber'in fetva, tebliğ, kaza ve imâmet konularındaki tasarrufları arasındaki farklar gibi konuları incelemiştir.¹³⁹
24. Tâceddin İbnü't-Türkmânî el-Hanefî (ö. 744/1363), *el-Furûk*:¹⁴⁰ *Keşfü'z-zünûn*'da zikredilen bu eserin içeriğine dair günümüze bir bilgi ulaşmamıştır.¹⁴¹
25. Cemaleddin Abdürrahîm b. el-Hasen el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370), *Metâli'u'd-dekâik fî tahrîri cevâmi ve'l-fevârik*:¹⁴² İsnevî Şâfiî fakihlerin furûk alanında eserler kaleme aldıklarını kendisinin de bu âlimlerin yolunu takip ederek bu eseri yazdığını ifade eder. Eseri yazarken Râfî'nin (ö. 623/1226) *Şerhü'l-kebîr*'i ile Nevevî'nin (ö.676/1277) *Ravdâtu't-tâlibîn*'i kitabın dayandığı temel kaynaklar olmuştur.¹⁴³ Yaklaşık olarak üç yüz doksan dört farkın ele alındığı çalışma fıkıh bablarına göre düzenlenmiş olup; karşılaştırılan meseleler arasındaki benzerlik noktası açık değilse, öncelikle cem' noktası ifade edilmiş ardından fark açıklanmıştır.¹⁴⁴ Ayrıca farkın basit olduğu durumlarda meseleleri ayrıştırmak yerine ilhak edilmesi daha uygun görülmüştür.¹⁴⁵

¹³⁷ Muhammed Ali b. Hüseyin Mekkî, *Tehzîbu'l-Furûk ve'l-kavâidi's-seniyye fî'l-esrâri'l-fikhiyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1988, I, 6.

¹³⁸ Karâfî, *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-imâm*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967.

¹³⁹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 175.

¹⁴⁰ Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1257.

¹⁴¹ Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 103.

¹⁴² Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 191.

¹⁴³ İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik*, II, 7-9.

¹⁴⁴ Züreyrânî, *İzâhü'd-delâil*, I, 35-36.

¹⁴⁵ İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik*, II, 9; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 193.

26. Ali b. Yahyâ b. Râşid el-Veşlî ez-Zeydî el-Yemenî (ö. 777/1375), *el-Cem‘ ve ‘l-fark*: Bazı âlimler bu kitabın daha önce kimsenin işaret etmediği cem‘ ve farklara değindiğini belirtmişlerdir.¹⁴⁶
27. Necmeddin b. Ebû Bekir en-Nîsâbûrî el-Hanefî (ö. 870/1466’dan önce), *Kitâbu ‘l-furûk fi ‘l-fikh*: Fıkıh bablarına göre konuları ele alan Nîsâbûrî, karşılaştırdığı meselelerin hükmünü zikrettikten sonra, ayrıntılı bir açıklama yapmayıp farka kısa bir şekilde değinmektedir. Schacht, bu çalışmanın özetini *Islamica* dergisinde yayımlamış ve Sâmerî’nin *el-Furûk*’u ile mukayese etmiştir. Eserin tahkik ve tahlili 2015 yılında Hisham Hassan tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁴⁷
28. Bedreddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Bekrî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 871/1467) yüzyılın ilk yarısı), *el-İstignâ‘ fi ‘l-fark ve ‘l-istisnâ‘*:¹⁴⁸ Fıkıh babları esas alınarak altı yüz aslî kâidenin bir araya getirildiği bu eserin her bölümünde konu ile ilgili kâide zikredilip istisnaları üzerinde durulmakta, birbiriyle karıştırılan meseleler söz konusu olduğunda da aralarındaki farklara işaret edilmektedir.¹⁴⁹
29. Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Mevvâk el-Gırnâtî el-Mâlikî (ö. 897/1492), *el-Furûk*:¹⁵⁰ Mâlikî fakih Mevvâk’ın hayatı hakkında sınırlı bilgi bulunmakta olup söz konusu eserin günümüze ulaştığına dair bir veri bulunmamaktadır.¹⁵¹
30. Bayezid b. İsrail b. Hacı Dâvûd Mergâyetî (9./15. yüzyılın başları), *el-Furûk*: Otuz iki varaktan oluşan ve bir kısmının da eksik olduğu bu çalışma, fıkıh bablarına göre düzenlenmiş olup; yazar farkları bazen doğrudan bazen de soru formatında zikretmektedir.¹⁵² Kerâbîsî’den alıntılar içeren ve yöntem

¹⁴⁶ Züeyrânî, *İzâhü ‘d-delâil*, I, 35.

¹⁴⁷ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 198.

¹⁴⁸ Muhammed b. Ebî Süleymân Bekrî, *el-İstignâ‘ fi ‘l-fark ve ‘l-istisnâ‘*, thk. Suûd b. Mes‘ûd b. Mesâ Sübeytî, Mekke: Câmîattü Ümmî'l-Kurâ, 1988.

¹⁴⁹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 198.

¹⁵⁰ Ahmet Özel, “Mevvâk”, *DİA*, XXIX, 492.

¹⁵¹ Dîmaşkî, *el-Furûku ‘l-fikhiyye*, neşredenlerin girişi s. 40.

¹⁵² Bâhüseyn, *el-Furûk*, s. 105-106.

açısından da onun kitabıyla benzerlik gösteren eserin üslup açısından zayıf olduğu ve dil hatalarının bulunduğu belirtilmiştir.¹⁵³

31. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Veşerîsî el-Mâlikî (ö. 914/1508), *'Uddetü'l-burûk fî cem'î mâ fî'l-mezheb mine'l-cümû' ve'l-furûk*.¹⁵⁴ Mâlikî fıkıh kitaplarının sistematığı takip edilerek farklar ele alınmıştır. Meseleler arasındaki farklara işaret etmekle yetinmeyen Veşerîsî, hem mezhep içerisinde otorite olarak kabul edilen isimler arasındaki görüş ayrılıklarına hem de değişik fıkıh bölgeleri arasındaki görüş ayrılıklarına işaret etmiştir.¹⁵⁵ Eserde ele alınan farklardan yaklaşık olarak sekseni, Kâdî Abdülvehhâb'ın *el-Furûku'l-fikhiyye* adlı eserinde zikrettiği farklardan oluşmaktadır.¹⁵⁶ Aynı şekilde Veşerîsî, mezhebin temel kaynakları başta olmak üzere kendisinden önce kaleme alınan diğer furûk kitaplarından da yararlanmıştır. Bu durum, Veşerîsî'nin eserini yazarken kendinden önceki eserleri gözden geçirdiğini göstermektedir.¹⁵⁷
32. Ahmed b. Muhammed el-Arzastânî, *Kitâbu'l-furûk*.¹⁵⁸ Son dönem Hanefî furûk çalışmasıdır. Kitap, İmam Muhammed'in *Câmi'u's-sağir*'i ve Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî'nin ona yazdığı şerhle bir arada bulunmaktadır. Toplam yirmi altı varaktan oluşan eserde farklar furû sistemi esas alınarak incelenmiştir. Eser, Princeton Üniversitesi'nin İslami Yazma Eserler Bölümü'nde bulunmaktadır.¹⁵⁹
33. Abdurrahman b. Nâsır es-Sâ'dî, *el-Kavâid ve'l-usûlü'l-câmi'a ve'l-furûk ve't-tekâsîmü'l-bedî'atü'n-nâfi'a*.¹⁶⁰ Hanbelî mezhebine mensup Nâsır es-Sâ'dî, eserinde öncelikle altmış fikhî kâide ve dâbitaya yer vermiş sonra benzer meseleler arasındaki farkları incelemiştir. Bu çalışma klasik furûk eserlerinden, birbirine yakın anlamlara sahip kavram ve konulardan ziyade

¹⁵³ Züreyrânî, *İzâhü'd-delâil*, I, 27-28.

¹⁵⁴ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar* s. 199; Özen, "Furûk", s. 226.

¹⁵⁵ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 200-201.

¹⁵⁶ Ebû Muhammed b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî Kâdî Abdülvehhâb, *el-Furûku'l-fikhiyye*, thk. Mahmûd Selame Guryani, Dubai: Dârü'l-Buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-türâs, 2003, (neşreden giriş), s. 66-67.

¹⁵⁷ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 200.

¹⁵⁸ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 205.

¹⁵⁹ Ahmed b. Muhammed Arzastânî, *Kitâbu'l-furûk*, Princeton University Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 4185.

¹⁶⁰ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 206; Özen "Furûk", s. 226.

zaten birbirinden farklı olan meseleleri incelemesi yönüyle ayrıışmaktadır. Sâ'dî, benzer meseleler arasında manevi bir fark ve ayrıışmayı gerektirecek vasıflar olmadığı sürece bir ayırım yapılmadığını, sûrî farkların ise zayıf olduğunu belirtmiştir.¹⁶¹ Bu ifadeler, eserinde farklı meseleleri incelemesine açıklık getirmektedir.

Sayılan bu eserler haricinde tabakat kitaplarında zikredilen ancak içeriklerine dair günümüze ulaşmış bir bilgi bulunmayan furûk eserleri de mevcuttur, Bâhüseyin furûk literatürünü incelerken bu çalışmalara da yer vermiştir. Söz konusu eserler şunlardır:

1. İbrâhim b. Abdulvâhid b. Ali b. Surûr el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 614), *el-Furûk*: Sadece Bâhüseyin'in eserinde zikredilen bu çalışmanın tabakat kitaplarında zikredilmiş olduğu bilgisiyle yetinilmiştir.¹⁶²
2. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülkavî b. Bedrân el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 699), *el-Furûk*: Tabakat kitaplarında zikredilen bu eserin içeriğine dair günümüze ulaşmış bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶³
3. Ebû Ümâme Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Abdulvâhid el-Mağribî el-Mısırî eş-Şâfiî İbnü'n Nakkâş (ö. 763), *el-Furûk*: Tabakat kitaplarında zikredilen bu eserin ismi *en-Nezâir ve 'l-furûk* olarak da geçmekle beraber; kitabın içeriğine dair bir bilgi yoktur.¹⁶⁴
4. Sirâceddin Yûnus b. Abdülmecid b. Ali el-Hezelî el-Ermentî eş-Şâfiî (ö. 725), *el'Cem' ve 'l-fark*: Tabakat kitaplarında zikredilen bu eserin içeriğine dair bir bilgi yoktur.¹⁶⁵
5. Ebu'l- Abbâs Kemâleddin Ahmed b. Keşâsib eş-Şâfiî (ö. 643), *el-Furûk*: Kitap hakkında günümüze ulaşan bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶⁶ Saba, ikinci bir altın çağın başlangıcı olarak bu dönemde yazılan iki eserden biri olarak bu çalışmayı zikretmiş ancak kitaba dair bir bilgiye yer vermemiştir.¹⁶⁷

¹⁶¹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 206-207; Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî el-Hanbelî, *el-Kavâid ve 'l-usûlü 'l-câmi'a ve 'l-furûk ve 't-tekâsümü 'l-bedî'atü 'n-nâfi'a*, thk. Hâlid b. Ali b. Muhammed el-Muşeykih, Cidde: Dâru İbn Hazm, 2000.

¹⁶² Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 97.

¹⁶³ Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 100-101.

¹⁶⁴ Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 103-104

¹⁶⁵ Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 101.

¹⁶⁶ Bâhüseyin, *el-Furûk*, s. 100.

¹⁶⁷ Saba, *What's The Difference?*, s. 313.

Saba, Şîî literatüründe muhtemelen furûk hakkında olduğunu düşündüğü iki eserden söz eder. Bu eserler, Ahmed b. Muhammed el-Berkî'nin (ö. 3. yy./9. yy.) *Kitâbu'l-furûk* adlı eseri ile Ali b. Yahyâ b. Râşid el-Veşlî el-Yemenî'nin (ö. 777/1375-6) *el-Cem' ve'l-fark* adlı çalışmalarıdır.¹⁶⁸

Osmanlı döneminde fikhî iki konu arasındaki farkları konu edinen risaleler de mevcuttur. Çoğu yazma halinde bulunan bu eserlerin bazıları çalışılmıştır. Sözelimi Ahîzâde Abdülhalim Efendi'nin (ö. 1013/1604) müddeî (dâvacı) ve müddeâ aleyh (dâvalı) arasındaki farkı ele aldığı *el-Fark beyne'l-müddeî ve'l-müddeâ aleyh* isimli risalesinin tahkik ve tahlili yapılmıştır.¹⁶⁹

Fikhî furûk literatürü eserleri incelendiğinde IV. yüzyıldan itibaren müstakil eserler halinde örneklerine rastlanan bu yazım türünün VII. yüzyıla kadar gelişerek devam ettiği, VIII. yüzyıldan itibaren azalmaya başlayıp X. yüzyıl itibariyle eşbâh ve nezâir literatürü içerisinde bir bölüm olarak incelenmeye başladığı görülür. XI. yüzyıldan itibaren ise müstakil birkaç eser ortaya konmuştur. Sonraki yüzyıllardaki çalışmalar, belirli konular arasındaki farkları kaleme alan risaleler ve mevcut furûk yazımı üzerine yapılan araştırmalar şeklinde devam etmiştir. Ayrıca mevcut literatür incelendiğinde furûk alanında Mâlikî ve Şâfiî mezhebi âlimlerince kaleme alınan eserlerin yoğunlukta olduğu görülmektedir.

3. İSLAM HUKUKUNDA FURÛK YAZIMI

3.1. İslam Hukukunun Tarihsel Sürecinde Furûk Yazımı

Furûk yazımının müstakil eserlere konu olması hicri IV. yüzyıldadır. Bu yüzyıldan önceki süreç incelendiğinde, furûk yazımında ele alınan fikhî meseleler gerek Kitap ve Sünnet'te gerek sahâbe ifadesinde gerekse fıkıh kitaplarında yer yer geçmektedir. Bu örneklerden birkaçını zikredebiliriz:

¹⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Saba, *What's The Difference?*, s. 300-302.

¹⁶⁹ Muhammet Selman Tüfekçioğlu, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi'nin el-Fark Beyne'l-Müddeî ve'l-Müddeâ Aleyh Risalesinin Tahkik ve Tahlili", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

Faiz yiyenler ancak şeytanın sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, “Alım satım da ancak faiz gibidir” demeleridir. Halbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır.¹⁷⁰

Bu âyette kâfirler, malın malla değişimi olması yönüyle alım-satım ve faiz arasında zâhirî bir benzerlik kurmuşlardır. Allah Teâlâ ise alım-satımın helâl, faizin ise haram olduğunu söyleyerek ikisinin birbirinden farklı olduğunu belirtmiştir.¹⁷¹

Hiz. Ömer’in Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’ye gönderdiği mektupta Kitap ve Sünnet’te hükmü geçmeyen meselelerin çözümü ile ilgili, onları benzerlerine kıyas etmesini tavsiye etmesini belirttikten sonra “Allah’a en sevimli olan ve senin nezdinde hakka en çok benzeyeni esas al” şeklindeki ifadesinde benzer meselelerin etrafı bir şekilde araştırılmasına vurgu yapmıştır. Süyûtî söz konusu ifadenin furûka işaret ettiğini belirtmiştir.¹⁷² Şöyle ki benzer görünen meseleler ayrıntılı bir şekilde incelendiği takdirde benzer ve farklı olan noktalar tespit edilebilecek ve etkili olan noktaya göre kıyas işlemi uygulanabilecektir.

Fıkıh eserlerinde benzer görünen ancak farklı hüküm almış fikhî meselelere ilk yer veren kişi olması yönüyle İmam Şeybânî’nin (ö. 189/805) örneklerinden biri de zikre değerdir.

Ben dedim ki, “Bir adam kendisine ait araziye veya odalarından birine bir miktar mal gömse ve nereye gömdüğünü unutsa; üzerinden belirli bir müddet geçtikten sonra gömdüğü bu malı bulduğunda arada geçen süre için zekât vermesi gerekir mi?” şöyle cevap verdi: “Araziye gömdüğü ve sonradan nereye koyduğunu unuttuğu mal için zekât gerekmez. Ancak odalarına gömdüğü mal için zekât gerekir.” Ben de bunun üzerine dedim ki, “Arazisi ile odaları arasındaki fark nedir?” dedi ki: “Araziye gömdüğü mal odalarına gömdüğüne benzemez; çünkü odaları sanki onun sandığıdır. Odaya gömdüğünü biliyorsa o mal onun elinin altındaki malı gibidir.”¹⁷³

¹⁷⁰ Bakara, 2/275.

¹⁷¹ Şa‘lân, *el-Furûk*, s. 196-197.

¹⁷² Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 7.

¹⁷³ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *Kitabu’l-Asl*, Lahor: Dâru’l-Me‘ârifî’n-Nu‘mâniyye, 1981, II, 127; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 128-129.

Şeybânî burada sûreten birbirine benzer iki meseleyi karşılaştırdıktan sonra hükümlerindeki farklılığı belirtmiş ve son olarak da bu farkın sebebini açıklamıştır. Furûk örneklerinde de aynı yöntemle meseleler ele alınmaktadır.

Söz konusu örneklerde benzer görünen fikhî meselelerin ayrıştırılması, furûkun fikri zeminini oluşturur. Furûk eserlerinin kaleme alınmaya başladığı dönem, mezheplerin artık oluştuğu ve âlimlerin bir mezhebe bağlı faaliyetler çerçevesinde o mezhebin meselelerini ele alıp yeni bir fikhî literatür oluşturmaya başladığı aşamaya denk gelmektedir. Mezhep fikhî üzerine yapılan çalışmalar olarak değerlendirebileceğimiz furûk yazımı hicri IV-XIII. yüzyıllar arasında müstakil eserler vermiştir.

3.2. Şekil Açısından Furûk Yazımı

3.2.1. Furûk Yazım Formu

Furûk eserlerinde benzer ama farklı hüküm almış iki fikhî mesele, iki fikhî kavram ya da iki fikhî kâide karşılaştırılmaktadır. Furûk müellifleri bunları karşılaştırıp birbirinden ayrılan yönlerini ortaya koyar. Fikhî meselelerde karşılaştırmadan sonra hükümlerinin farklı olduğunu ortaya koyup ardından bu hüküm farklılığının gerekçesini açıklar. Bunu yaparken genel olarak benzerliğin nerede olduğuna değinmez, iki meseleyi birbirinden ayıran fark noktası üzerinde dururlar.

Eğer bir kimse, yolu olan bir ev satın alır ve bütün hakların satıma dahil olduğunu söylemezse, yol satımın kapsamına girmez. Ancak evi kiralar ve bütün hakların satıma dahil olduğunu söylemezse, yol satımın kapsamına girer.¹⁷⁴

Bu örnekteki benzerlik; gerek satım gerekse kira akdinde akit konusu olan evin, hakku'l-mürûra¹⁷⁵ (geçit hakkı) sahip olmasıdır. Yazar buradaki cem' noktasını açık bir şekilde ifade etmemiştir. Bu meselelerin birbirinden farklı hüküm alma sebebini, satımda

¹⁷⁴ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 296.

¹⁷⁵ Hakku'l-mürûr: Bir arazi mâlikinin başkasına ait bir arazi ya da yoldan geçme hakkıdır. Hasan Hacak, "İrtifak", *DİA*, XXII, 462.

milki'r-rakabenin esas olması, kiralamada ise rakabenin değil menfaati elde etmenin esas olması gerekçesiyle açıklamıştır.¹⁷⁶

Mâlikî fakih Dımaşkî incelediği meselelerdeki cem' noktalarına genel olarak değinmiştir:

Mâlik şöyle demiştir: “*Nikâh akdinde muhayyerlik câiz değilken, bey' akdinde câizdir.*” Halbuki her ikisi de muâvaza akdidir.¹⁷⁷

Dımaşkî buradaki benzerliğin muâvaza akdi olduğunu açıkça zikretmiştir. İkisinin de muâvaza akdi olmasına rağmen hükmün değişmesini de bey' akdinde muhayyerliğin satın alınan şeyi deneme için var olduğunu, nikâh akdinde ise deneme gibi bir seçeneğin söz konusu olmadığını söyleyerek gerekçelendirmiştir.¹⁷⁸

Furûk yazımında bir diğer şekil de meseleler arasındaki istisnaları zikretmek sûretiyle farkların ele alınmasıdır. Burada bir meselenin hükmü zikredildikten sonra bunun istisnasını ortaya koyup aralarındaki farka değinilmektedir. Ebû Bekir el-Bekrî fıkıh bablarını esas alarak kaleme aldığı *el-İstignâ' fi'l-fark ve'l-istisna'* adlı eserinin her bölümünde konu ile ilgili kâideyi zikretmiş ve konunun istisnalarını açıklayarak aralarındaki farklara işaret etmiştir.

3.2.2. Furûk Yazım Türleri

Furûk eserleri; furû, kavâid ve karma olmak üzere üç farklı metotla kaleme alınmıştır. Bu metotlar arasında furû en yaygın olarak kullanılan olmakla birlikte Mâlikî fakih Karâfî *el-Furûk* adlı eserini kavâid metoduyla ele almıştır. Şâfiî fakih Muhammed el-Bekrî ise *el-İstignâ' fi'l-fark ve'l-istisnâ'* adlı eserinde karma metodu tercih etmiştir. Bu metotlar furûk yazımında çeşitlilik oluşturmuş; kimi iki mesele üzerinden kimi iki kâide ya da iki kavram üzerinden kimi de bir meselenin istisnaları üzerinden farkları açıklamıştır.¹⁷⁹ Bu kâide ve kavramlar hem fıkıh hem de fıkıh usulüyle ilgili olabilmektedir.

¹⁷⁶ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 296-297.

¹⁷⁷ Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 78.

¹⁷⁸ Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 78.

¹⁷⁹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 111-112; Özen, “Furûk”, s. 223.

3.2.2.1.Fürû Metodu

Fürû metodunda şekil itibariyle benzer olduğu düşünülen ancak farklı hüküm almış iki fer‘î mesele ortaya konup arasındaki farklar incelenerek bu farkların hükme etkisi açıklanmaktadır. Literatürde yaygın olarak bu metot tercih edilmiştir. Bu yöntemle kaleme alınan furûk eserlerinden bir kısmı fıkıhın sadece belirli mevzularına değinmekle yetinmiş, bir kısmı ise klasik fıkıh sistematüğini takip ederek her bölüm ile ilgili meseleler arasındaki farklara değinmiştir.¹⁸⁰ Söz gelimi Dimaşkî *el-Furûk* adlı eserinde fıkıhın sadece belirli konularını ele almıştır. Züreyrânî (ö. 741/1341) ise *Îzâhü'd-delâil* adlı eserini klasik fıkıh eserlerinin konularına bağlı kalarak kaleme almıştır.

3.2.2.2.Kavâid Metodu

Kavâid metodu, fikhî kâideler arasındaki farkların incelenmesi sûretiyle oluşturulan metottur. Bu metot pek tercih edilmemekle birlikte, Karâfi öncülüğünü yaptığı bu yöntemi *el-Furûk* adlı eserinde kullanmıştır. Eserde kâideler arasındaki farklar fikhî meselelerden örnekler verilmek sûretiyle açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁸¹

Karâfi'nin kendi ifadesine göre, eserde iki mesele yahut iki kâide arasındaki farkları zikretmiş ve bu farkların ne olduğunu sorarak kavâid konusundaki prensipleri ortaya koymuştur. Soru eğer iki mesele arasındaki farkla ilgili ise bir veya iki kâide zikrederek farkı açıklamaya çalışmış, eğer iki kâide arasındaki fark hakkındaysa bunların birbirlerinden ayrıştıkları yönler üzerinde durmuştur.¹⁸² Karâfi söz konusu eserinde zaman zaman kavram karşılaştırmalarını da kâide ekseninde ele almıştır. Söz gelimi “hitâbü't-teklif kâidesi ve hitâbü'l vaz' kâidesi arasındaki fark”,¹⁸³ “temlikü'l-intifâ' kâidesi ve temlikü'l-menfaa' kâidesi arasındaki fark”¹⁸⁴ ifadelerinde olduğu gibi.

¹⁸⁰ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 112.

¹⁸¹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 116.

¹⁸² Karâfi, *el-Furûk*, I, 8-10.

¹⁸³ Karâfi, *el-Furûk*, I, 175.

¹⁸⁴ Karâfi, *el-Furûk*, I, 187.

Karâfî, *el-Furûk* yanında *Usûlû'l-ahkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm* adlı eserinde de bu metodu takip etmiştir.¹⁸⁵

Furûk müelliflerinden Züreyrânî de vakıf ile ilgili bir konuyu ele alırken “*İbtidâen kabul edilmeyen şey istidâmeten kabul edilir*” kâidesini zikrederek açıklamaya çalışmıştır.¹⁸⁶

3.2.2.3.Karma Metot

Karma metot, fûrû ve kavâid yöntemlerinin birlikte kullanılmasıyla farkların ele alındığı metottur. Burada fıkıh bablarına göre, her bölümdeki kâidelerin zikredilerek bunların istisnaları üzerinde durulmakta ve birbiriyle karıştırılan meseleler söz konusu olduğunda aralarındaki farklara işaret edilmektedir. Böylece zikredilen konu ile istisna edilenler arasındaki farklar belirtilmektedir.¹⁸⁷ Bu metodu Ebû Bekir el-Bekrî, *el-İstignâ' fî'l-fark ve'l-istisnâ'* adlı eserinde uygulamıştır. Söz gelimi necâsetin temiz olan her suyla yıkanacağını söylemiş, ardından bu durumun istisnası olarak zemzem suyunun bu kâideye dahil olmadığını, necâsetin zemzemle yıkanmasının haram olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸

3.3. İçerik Açısından Furûk Yazımı

3.3.1. Furûk Eserlerinde İncelenen Konular

Furûk yazımında ele alınan konular fıkıh ve fıkıh usulü kitaplarında incelenmiş meselelerdir. Ancak bu konuların bir kısmı fıkıh usulü ve fûrû-i fıkıh kitaplarından farklı bir literatür oluşturacak şekilde, başka bir yazım türünde tekrar ele alınmıştır. Furûk müelliflerinden bir kısmı klasik fıkıh kitaplarındaki metodu takip ederek bütün konu başlıklarına değinmiş ve benzer görünmesine rağmen farklı hüküm almış meseleleri incelemiştir. Diğer bir kısmı ise fıkıh eserlerindeki konulardan sadece bazılarını

¹⁸⁵ Özen, “Furûk”, s. 225.

¹⁸⁶ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 117-118.

¹⁸⁷ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 118-119.

¹⁸⁸ Bekrî, *el-İstignâ' fî'l-fark*, s. 130-131.

değınmişlerdir. Söz gelimi Şâfiî fakih Muhammed el-Bekrî *el-İstignâ' fî'l-fark ve'l-istisnâ'* adlı eserinde ve Hanbelî fakih Sâmer râî, *el-Furûk 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adlı eserinde sadece ibadetleri incelemiştir. Araştırmamızın da kaynaklarını oluşturan fûrû metoduyla kaleme alınmış bazı furûk eserlerindeki konular tablo biçiminde aşağıda sunulmuştur:

Tablo 1
Hanefî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İçeriği

Ebü'l-Fadl Muhammed b. Sâlih el-Kerâbîsî es-Semerkindî el-Hanefî (ö. 322/934), <i>Kitâbu'l-furûk</i>					
Kitâbu'l-ibâdât	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbu'l-yemîn	Kitâbü't-talâk	Kitâbu'l-bey'
Kitâbu'n-nikâh	Kitâbu't-talâk	Kitâbu'l-büyû'	Kitâbu'l-bey'	Kitâbu'd-da'vâ	Kitâbu'l-vekâle
Kitâbu'l-bey'	Kitâbu'l-hibe	Kitâbu'l-eymân	Kitâbu'l-kitâbe		
Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî (ö. 446/1054), <i>el-Ecnâs ve'l-furûk</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbu's-savm	Kitâbu'l-hayz	Kitâbu'l-menâsik
Kitâbu'n-nikâh	Kitâbu't-talâk	Kitâbu'l-ıtk	Kitâbu'l-mükâteb	Kitâbu'l-eymân	Kitâbu'l-hudûd
Kitâbu'l-eşribe	Kitâbu's-serika	Kitâbu's-siyer	Kitâbu'l-vedîa	Kitâbu'l-gasb	Kitâbu'z-zebâih
Kitâbu'l-udhiye	Kitâbu'l-hibe	Kitâbu'l-vakf	Kitâbu'l-büyû'	Kitâbu'sş-şufa'	Kitâbu'l-kısme
Kitâbu'l-icâre	Kitâbu'edebi'l-kâdı	Kitâbu'sş-şehâdât	Kitâbu'd-da'vâ	Kitâbu'l-ikrâr	Kitâbu'l-vekâle
Kitâbu'l-kefâle	Kitâbu'l-havâle	Kitâbu's-sulh	Kitâbu'r-rehn	Kitâbu'l-mudârebe	Kitâbu'sş-şirb
Kitâbu'l-mezûn	Kitâbu'l-kerâhiyye	Kitâbu'd-diye	Kitâbu'l-vasâyâ		
Ebü'l-Muzaffer Esad b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Kerâbîsî el-Hanefî (ö. 570/1174-75), <i>el-Furûk</i>					
Kitâbü't-tahâre ve's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbu's-savm	Kitâbu'l-menâsik	Kitâbu'n-nikâh	Kitâbu't-talâk
Kitâbu'l-ıtk	Kitâbu'l-mükâteb ve'l-vela	Kitâbu'l-eymân	Kitâbu'n-nezr	Kitâbu'l-kefâre	Kitâbu'l-hudûd
Kitâbu's-serika	Kitâbu's-siyer	Kitâbu'l-istihsan	Kitâbu't-taharrî ve'l-ıbâk	Kitâbu'l-gasb	Kitâbu's-sayd ve'z-zebâih
Kitâbu'l-âriye ve'l vedîa	Kitâbu'sş-şirke	Kitâbu'l-hibe	Kitâbu'l-büyû'	Kitâbu's-sarf	Kitâbu'sş-şufa'
Kitâbu'l-kısme	Kitâbu'l-icârât	Kitâbu'sş-şehâdât	Kitâbu'd-da'vâ	Kitâbu'l-ikrâr	Kitâbu'l-vekâle
Kitâbu'l-kefâle ve'l-havâle	Kitâbu's-sulh	Kitâbu'l-ikrah	Kitâbu'l-hacr	Kitâbu'l-mudârebe	Kitâbu'sş-şirb
Kitâbu'l-eşribe	Kitâbu'r-rehn	Kitâbu'l-vasâyâ	Kitâbu'l-mezûn	Kitâbu'd-diyât ve'l-cinâyât	Mesail şettâ

Tablo 1 - devam
Hanefî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İçeriği

Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd el-Buhârî Sadrüşşerîa el-Mahbûbî (ö. 630/1232), <i>Kitâbu'l-furûk</i>					
Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbu's-savm	Kitâbu'l-hac	Kitâbu'n-nikâh	Kitâbu't-talâk
Kitâbu'l-itâk	Kitâbu'l-eymân	Kitâbu'l-hudûd	Kitâbu'r-rikka	Kitâbu'l-birr	Kitâbu'l-büyû'
Kitâbu'l-akârât	Kitâbu'l-kerahiyye	Kitâbu'd-da'vâ	Kitâbu'l-vekâle	Kitâbu'l-eşribe	Kitâbu'l-vedia
Kitâbu'l-kefâle	Kitâbu'l-havâle	Kitâbu's-sulh	Kitâbu'l-mudârebe	Kitâbu'l-müzâraa	Kitâbu's-şirb
Kitâbu'l-eşribe	Kitâbu'l-gasb	Kitâbu'l-âdâb	Kitâbu'l-vakf	Kitâbu's-sayd ve'z-zebâih	Kitâbu'l-âriye
Kitâbu'l-lukata	Kitâbu'l-lakît	Kitâbu'l-cinayât	Kitâbu'l-vasâyâ	Kitâbu'l-ikrah	Kitâbu'd-da'vâ ve'l-cinayât
Necmeddin b. Ebû Bekir en-Nîsâbü'rî el-Hanefî (ö. 870/1466'dan önce), <i>Kitâbu'l-furûk fî'l-fikh</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbu's-savm	Kitâbu'l-hac	Kitâbu'n-nikâh
Kitâbu't-talâk	Kitâbu'l-itâk	Kitâbu'l-eymân	Kitâbu'l-büyû'	Kitâbu's-şufa'	Kitâbu'r-rehn
Kitâbu'l-icârât	Kitâbu's-sayd	Kitâbu'l-hibe	Kitâbu'l-vasâyâ	Kitâbu'l-hudûd ve's-serika	Kitâbu'l-vekâle
Kitâbu'l-mezûn	Kitâbu'l-havâle ve'l-kefâle	Kitâbu'd-da'vâ ve's-şehadât	Kitâbu'l-ikrâr	Kitâbu'd-diyât	Kitâbu'l-müzâraa'
Mesail şettâ					
Ahmed b. Muhammed el-Arzastânî, <i>Kitâbu'l-furûk</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbu's-savm	Kitâbu'l-hac	Kitâbu'n-nikâh
Kitâbu't-talâk	Kitâbu'l-itâk	Kitâbu'l-eymân	Kitâbu'l-büyû'	Kitâbu's-şufa'	Kitâbu'r-rehn
Kitâbu'l-icâre	Kitâbu's-sayd	Kitâbu'l-hibe	Kitâbu'l-vasâyâ	Kitâbu'l-hudûd ve's-serika	Kitâbu'l-vekâle
Kitâbu'l-me'zûn	Kitâbu'l-havâle ve'l-kefâle	Kitâbu'l-ikrâr	Kitâbu'd-diyât	Mesail şettâ	Mesail müteşabihe
Mesail ferîkâ fikhîyye					

Tablo 2
Mâlikî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İçeriği

Kâdî Abdülvehhâb (ö. 422/1031) , <i>el-Furûk fî mesâilî'l-fikh</i>					
Bâbü fi usulî'l-fikh	Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-sıyâm	Kitâbü'l-i'tikaf
Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-büyu'	Kitâbü's-selem	Kitâbü'r-rehn	Kitâbü't-teflîs	Kitâbü'l-hacr
Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'd-damân	Kitâbü'ş-şirket	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-ikrâr
Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü'ş-şufa'	Kitâbü'l-kırâz	Kitâbü'l-müsâkat	Kitâbü'l-müzâraa'
Kitâbü'l-icarât					
Ebû Muhammed Abdülhak b. Muhammed es-Sehmî es-Sıkkîlî (ö. 466/1074), <i>en-Nüket ve'l-furûk li-mesâ'ilî'l-Müdevvene</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'l-cenâiz	Kitâbü's-savm	Kitâbü'l-i'tikaf	Kitâbü'z-zekât
Kitâbü'l-hac	Kitâbü's-sayd	Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'd-dahâyâ	Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü'n-nüzûr
Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'irrhâu's-sütûr	Kitâbü't-talâk	Kitâbü'l-istibrâ	Kitâbü'z-zihâr
Kitâbü't-tahyîr ve't-temlik	Kitâbü'l-ilâ'	Kitâbü'l-liân	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü's-selem	Kitâbü'l-ıtk
Kitâbü'l-müdebber	Kitâbü'l-mükâteb	Kitâbü'ümmühâti'l-evlâd	Kitâbü'l-velâ'	Kitâbü's-sarf	Kitâbü'l-âcâl
Kitâbü'l-bey'	Kitâbü'l-mürabaha	Kitâbü'l-vekalât	Kitâbü'ıştiraü'l-gâib	Kitâbü'l-'arayâ	Kitâbü'l-t-ticâretü ilâ ardi'l-harb
Kitâbü câmi'u'l-uyûb	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-cu'l ve'l-icâre	Kitâbü't-tadmîn	Kitâbü'l-müsâkât	Kitâbü'l-cevâih
Kitâbü'l-icâre	Kitâbü'l-kırâz	Kitâbü'ş-şirket	Kitâbü'l-akdiye	Kitâbü'ş-şehadât	Kitâbü'l-medyân

Tablo 2 - devam
Mâlikî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İçeriği

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî (ö. 914/1508), <i>Uddetü'l-burûk fî cem'i mâ fî'l-mezheb mine'l-cümü' ve'l-furûk</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-sıyâm	Kitâbü'l-i'tikaf	Kitâbü'l-hac
Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih ve'd-dahâyâ	Kitâbü'l-eymân	Kitâbü'n-nüzûr	Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'l-hal'
Kitâbü't-talâk	Kitâbü't-tahyîr ve't-temlik	Kitâbü'r-ric'	Kitâbü'l-ilâ'	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'l-liân
Kitâbü'l-idde	Kitâbü'r-radâ' ve'n-nafakâti ve'l-hidâne	Kitâbü'l-'ıtk	Kitâbü'l-müdebber	Kitâbü'l-mükâteb	Kitâbü'l-velâ'
Kitâbü ümmühâti'l- evlâd	Kitâbü's-sarf	Kitâbü's-selem	Kitâbü'l-büyu'	Kitâbü bey'i'l-hıyar	Kitâbü't-tedlîs bi'l-uyûb
Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-akdiye	Kitâbü's-şehadât ve'd-da'vâ	Kitâbü'l-vekalât	Kitâbü's-şirke	Kitâbü'l-cu'l ve'l-icâre
Kitâbü'l-hacr ve't-teflîs	Kitâbü'l-hamâle	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'r-rühûn	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü'l-istihkak
Kitâbü's-şufa' ve'l-kısme	Kitâbü'l-vasâyâ	Kitâbü'l-'atâyâ	Kitâbü'l-vedîa	Kitâbü'l-lukata	Kitâbü'l-hudûd fi'z-zina
Kitâbü'l-kat' fi's-serika	Kitâbü'l-kazf				

Tablo 3
Şâfiî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İçeriği

Rüknüislâm el-Cüveynî (ö. 438/1046), <i>Kitâbu'l-furûk</i>					
Bâbü fi usulî'l-fikh	Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-sıyâm	Kitâbü'l-i'tikaf
Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-büyû'	Kitâbü's-selem	Kitâbü'r-rehn	Kitâbü't-teflîs	Kitâbü'l-hacr
Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'd-damân	Kitâbü'ş-şirket	Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-ikrâr
Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü'ş-şufa'	Kitâbü'l-kıraz	Kitâbü'l-müsâkat	Kitâbü'l-müzâraa'
Kitâbü'l-icarât					
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî eş-Şâfiî (ö. 482/1089), <i>el-Mu'âyât fî'l-akl evî'l-furûk</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât ve kısmu's-sadakât	Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-bey'	Kitâbü'r-rehn
Kitâbü't-teflîs	Kitâbü'l-hacr	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'l-havâle	Kitâbü'd-damân	Kitâbü'ş-şirket
Kitâbü'l-vekâle	Kitâbü'l-ikrâr	Kitâbü'l-âriye	Kitâbü'l-gasb	Kitâbü'ş-şufa'	Kitâbü'l-kıraz ve'l-me'zûn
Kitâbü'l-müsâkat ve'l-müzâraa'	Kitâbü'l-icâre ve'l-cuâle	Kitâbü'l-vakf	Kitâbü'l-hibe	Kitâbü'l-lukata ve'l-lakît	Kitâbü'l-vedîa
Kitâbü'l-vasâyâ	Kitâbü'l-karâiz	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü's-sadâk	Kitâbü'n-nüşûz ve'l-kasem	Kitâbü'l-hal'
Kitâbü't-talâk	Kitâbü'r-rica'	Kitâbü'l-îla	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü'l-liân	Kitâbü'l-aded
Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'n-nafakât	Kitâbü'l-cinayât	Kitâbü'd-diyât	Kitâbü'l-kefare	Kitâbü'l-bügât ve'l-mürtedîn
Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü's-siyer ve'l-cihâd ve'l-fey' ve'l-ganâim	Kitâbü'l-cizye	Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih	Kitâbü's-sebk ve'r-remy	Kitâbü'l-eymân
Kitâbü'n-nüzûr	Kitâbü edebi'l-kaza ve'd-da'vâ ve'l-beyyinât	Kitâbü'l-ıtk ve't-tedbîri ve'l-istîladi ve'l-kitâbeti			

Tablo 3 - devam
Şâfiî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İçeriği

Cemaleddin Abdürrahîm b. el-Hasen el-Ümevî el-İsnevî (ö. 722/1322), <i>Metâli 'u'd-dekâik fi tahrîri cevâmi ve'l-fevârik</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'l-cenâiz	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-sıyâm	Kitâbü'l-i'tikaf
Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-büyu'	Kitâbü's-sulh	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü's-sadak	Kitâbü't-talâk
Kitâbü'n-nafakât	Kitâbü'l-cinayât	Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'l-akdiye	Kitâbü's-şehadât	
Bedreddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Bekrî el-Mısırî eş-Şâfiî (ö. 871/1467), <i>el-İstiğnâ fi'l-fark ve'l-istisna'</i>					
Babü salâtü'l-misafir	Kitâbü salâti'l-cuma ve'l-havf ve'l-kusufeyn ve'l-istiskâ	Kitâbü salâti'l-cenaze	Bâbü'z-zekât	Bâbü zekâti'l-fitr	Bâbü's-savm
Bâbü'l-i'tikaf	Bâbü'l-hac				

Tablo 4
Hanbelî Mezhebi Furûk Literatürü Konu İçeriği

İbn Süneyne es-Sâmerrâî el-Hanbelî (ö. 616/1219), <i>el-Furûk 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel</i>					
Kitâbü't-tahâre	Kitâbü's-salât	Kitâbü'z-zekât	Kitâbü's-sıyâm	Kitâbü'l-i'tikâf	Kitâbu'l-hac
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Halef b. Râcih el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 638/1240-41), <i>el-Fusûl ve'l-furûk</i>					
Kitâbü's-salât	Kitâbü'l-cenâiz	Kitâbü's-savm	Kitâbü's-sayd	Kitâbü'z-zebâih	Kitâbü'd-dahâyâ
Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü'n-nüzûr	Kitâbü'l-cihâd	Kitâbü'r-radâ'	Kitâbü'irhâû's-sûtûr	Kitâbü't-talâk
Kitâbü'l-istibrâ	Kitâbü'z-zihâr	Kitâbü't-tahyîr ve't-temlik	Kitâbü'l-îlâ'	Kitâbü'l-liân	Kitâbü'l-eymân
Kitâbü's-selem	Kitâbü'l-ıtk	Kitâbü'l-müdebber	Kitâbü'l-mükâteb	Kitâbü'ümmühâti'l-evlâd	Kitâbü'l-velâ'
Kitâbü's-sarf	Kitâbü'l-âcâl				
Abdurrahman b. Nâsir es-Sa'dî el-Hanbelî (ö. 1976), <i>el-Kavâid ve'l-usûlü'l-câmi'a ve'l-furûk ve't-tekâsîmü'l-bedî'atü'n-nâfi'a</i>					
Bidâyetü'l-kavâid	Zikrû'l-furûki'l-fikhiyye				

Tabloya göre ele alınan konular eserden esere değişiklik göstermiş olup hangi konuların ele alınacağı yazarın tercihidir. Konuların ele alınış sırasında fıkıh kitaplarındaki sistematik takip edilmiştir. İbadetler konusu, mezhep ve dönem değişmeksizin furûk eserlerinin tamamında incelenmiştir. Hanbelî furûk eserleri sayıca az olmakla beraber ele aldıkları konular diğer mezheplere göre daha sınırlı olmuştur. Diğer üç mezhepte ise furû sistematığına bağlı kalarak geniş bir yelpazede fıkhi konuları inceleyen eserler bulunmaktadır.

V/XI. yüzyılda kaleme alınmış furûk eserleri Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerince furû-i fıkıhtaki konuların en kapsamlı şekilde ele alındığı dönem olmuştur. Bu yüzyıl aynı zamanda furûk eserlerinin en çok yazıldığı dönemdir. Furûk literatürünün

oldukça verimli olduğu bu dönemde fıkıh konularının da daha detaylı bir şekilde ele alınması, V. yüzyılın furûk yazımı açısından verimli bir dönem olduğunu göstermektedir.

Fıkıh eserlerinde işlenmiş bu konuların başka bir yazım türünde tekrar ele alınması, bunların farklı bir açıdan incelendiğini göstermektedir. Şöyle ki; furûk eserleri fikhî bir konuyu ele alırken benzer görünen ama farklı hüküm almış iki mesele arasındaki farkı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu iki durum fıkıh kitaplarında hükümleriyle birlikte incelenmiştir. Ancak ayrı ayrı durumlar olarak hükmü bilinen bu meseleler, benzermiş gibi görünmesine rağmen farklı hüküm almış olmasından dolayı soru işaretlerine sebep olmaktadır. Furûk yazımı bu soru işaretlerine cevap niteliğindedir. Fıkıhta ise fikhî bir konuyu bütün yönleriyle ele almak amaçlanmaktadır. Bu sebeple furûk yazımı, fıkıh kitaplarında değinilen her konuyu ele almamakta, tasvir ettiğimiz şekilde bir durum olduğu takdirde meseleyi konu edinmektedir.

Fıkıh kitabında bir konunun ele alınışı konunun teorisini ortaya koyma amacı taşıırken, furûk yazımı karıştırılan ya da karıştırılma ihtimali olan durumu açıklama amacı taşımaktadır. Bundan dolayı da furûk yazımında ele alınan her konu fıkıh kitabında zikredilmiş ancak fıkıh kitabındaki her konu furûk yazımında yer almamıştır.

Furûk yazımında ele alınan iki benzer mesele, aynı konuda olabileceği gibi farklı iki konu hakkında da olabilmektedir. Söz gelimi Nîsâbü'rî'nin bey' akdini ele aldığı bölümde karşılaştırılan durumların tamamı bey' akdiyle ilgilidir. Diğer furûk eserlerinde evlilikle satım akdini, gaspla köle âzat etmeyi mukayese gibi farklı konulardan karşılaştırmalar da bulunmaktadır.

3.3.1.1.Farklı İki Konudaki Benzer Mesele

Kişi gasp edildiğine dair iki şahit getirirse ve bu şahitlerden biri gaspın perşembe diğeri cuma günü olduğunu söylese şahitlikleri kabul edilmez. Ancak bir kimse âzat edildiğine dair iki şahit getirirse ve bu şahitlerden biri âzadın perşembe diğeri cuma günü gerçekleştiğini söylese şahitlikleri kabul edilir.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Kerâbisî, *el-Furûk*, s. 202.

Karşılaştırılan durumlar arasındaki benzerlik, şahitlerin sözlerinin birbiriyle uyuşmamasıdır. Gaspta şahitlerin farklı gün söylemesi şahitliğin kabul edilmesini engellerken, âzatta şahitlerin farklı gün söylemeleri şahitliğin sıhhatine zarar vermemiştir. Buna sebep olan, iki durum arasında bir fark noktasının varlığı ve bu fark noktasının cem‘ noktasına nazaran daha kuvvetli olmasıdır. Şöyle ki, gasp mal sahibinin elinde malın aynının gitmesi demektir. Gasp edilen bir malın taşınması, değişimi gibi durumlar ise tekrarlanamaz. Bu sebeple farklı gün söylenmesi şahitliğin kabulünü engeller. Köle âzadı ise sözden ibaret olup söz tekrarlanabilir ve değiştirilebilir. Şahitler farklı zaman dilimlerinde bu sözü duymuş olabileceğinden dolayı şahitlikleri kabul edilir.¹⁹⁰

Bu örnekte farklı iki konu olan gasp ve âzat benzer iki durum üzerinden karşılaştırılmıştır. Burada konuların farklı olması fikhî karşılıklarının da başka olduğu anlamına gelmektedir. Bu sebeple benzer olsalar da konu değiştiği için hükümlerin farklılaşması daha muhtemeldir. Nitekim bu örnekte de gasp durumundaki şahitlik farklı gün söylenmesinden dolayı kabul edilmezken, âzatta kabul edilmiştir.

3.3.1.2.Aynı Konudaki İki Benzer Mesele

Eğer bir kimse bir şeyler taşımak için kayık kiralasın ve kiraladığı kayık rüzgar sebebiyle varacağı yere gidemeden geri dönerse kiralayan kişinin kayıkta olup olmamasına göre ücreti ödeyip ödemeyeceği değişir. Eğer kiralayan kişi kayıktaysa kira ücretini vermek zorundadır, kayıkta değilse vermez.¹⁹¹

Bu örnekte ikisinin de konusu kira olan iki benzer mesele karşılaştırılmıştır. Kiracının kayıkta olup olmama durumuna göre ise ücretin ödenmesi değişiklik göstermiştir. Çünkü kiralayan kişinin kayıktayken geri dönmesi rüzgara değil kendisine izafe edilmiş, bu da ücreti ödemesini gerektirmiştir. Kayıkta bulunmadığında ise dönme rüzgara nispet edildiğinden kira ücretini vermesi gerekmemiştir.

¹⁹⁰ Kerâbîsî, *el-Furûk*, s. 202-203.

¹⁹¹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 71; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 30.

3.4. Furûk Yazımının Diğer Bazı Yazım Türleriyle İlişkisi

Bu başlıkta furûk yazımının, fıkıhın alt türlerini oluşturan; kavâid, eşbâh ve nezâir, hilâf ve elgâz türleriyle olan ilişkisini ele alacağız.

3.4.1. Kavâid

Sözlükte kavâid “kâide” kelimesinin çoğulu olup “temel, esas, temellerin aslı” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹²

Fıkıhta ise kavâid, hukukun temel ilkelerini ortaya koyan bir fıkıh terimidir. Fıkıhın doktrin ve tedvin bakımından belli bir yere ulaşmasının ardından fikhî birikimin gözettiği ana ilkeleri tanıtmak ve farklı alanlardaki fer‘î meselelere getirilen çözümlerin ortak amacını açıklamak için müstakil bir disiplin olarak kavâid ilmi ortaya çıkmıştır.¹⁹³ İlk dönemlerden itibaren fikhî kâideler eserlerde kullanılmakla beraber, müstakil eserlerde incelenmeye başlanması IV/X. yüzyıla rastlamaktadır. Bu durum, furû kaynaklarda ele alınan meselelerin belirli bir fikri olgunluğa ulaştıktan sonra tümevarım yoluyla incelenmesi neticesinde, ortak noktaların tespit edilmesiyle elde edildiğini göstermektedir.¹⁹⁴

Ebû Tâhir ed-Debbâs (ö. 322/933) bu alanın ilk müelliflerinden sayılır. Hanefî mezhebine ait on yedi kâideyi toplamıştır.¹⁹⁵ Elde bulunan en eski kavâid kitabı ise Ebû'l Hasan Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî'nin (ö. 340/952) otuz dokuz kâideden oluşan *Risâle fi'l-Usûl* adlı eseridir.¹⁹⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah eş-Şîrâzî'ye atfedilen yaklaşık olarak seksen altı kâidenin yer aldığı *Te'sîsü'n-nezâir* adlı eser de kavâid türünün öncü eserlerinden kabul edilmektedir.¹⁹⁷

Bunu takip eden iki asırlık dönemde de kâideler mezheplere ait furû kitaplarında kullanılmış olmakla birlikte bu döneme ait günümüze ulaşan bir eser bulunmamaktadır.

¹⁹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, XI, 239.

¹⁹³ Mustafa Bakır, “Kâide”, *DİA*, XXIV, 206.

¹⁹⁴ Necmettin Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kâideler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013, s. 136.

¹⁹⁵ Bakır, “Kâide”, s. 207; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 10; Kızılkaya, *Küllî Kâideler*, s. 144.

¹⁹⁶ Bakır, “Kâide”, s. 207.

¹⁹⁷ Şükrü Özen, “Te'sîsü'n-nezâir”, *DİA*, XL, 545-546.

VII/XIII. yüzyılın ortalarına kadar kavâid ilminin oluşum süreci devam etmiştir. IV/X. yüzyıldan itibaren doğup gelişen kavâid ilmi, benzer fikhî meselelerin mezhep içinde tâbi olduğu ortak veya farklı hükümleri açıklamayı, fikhî meseleler veya hükümler arasındaki bağlantıları ve farklılıkları belli kurallara bağlamayı amaçlamış ve furûk ilim dalıyla daha da zenginleşmiştir. VIII/XIV. yüzyıldan itibaren fıkıh kâidelerinin yanında fikhın incelik ve güzelliğini öğretmek veya zaruri görülen bazı bilgileri vermek amacıyla hiyel, fikhî lugaz, hikâye, eşbâh ve nezâir, cem‘ ve fark gibi konulara da yer veren eşbâh ve nezâir dalına ait eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bundan sonra birçok fakîh ve usulcû kavâid, eşbâh ve nezâir veya furûk adları altında küllî kâideleri tedvin eden müstakil eserler telif etmiştir. İzzeddin b. Abdusselâm (ö. 660/1262) ve Şehâbeddin el-Karâfî, İbnü’l Vekîl (ö. 716/1317), Tâceddin es-Sübkî (ö. 771/1370), İbn Receb (ö.795/1393), Bedreddin ez-Zerkeşî, Süyûtî, İbn Nüceym gibi âlimlerin bu sahada telif ettiği eserlerle zengin bir literatüre sahip yeni bir ilim dalı ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸

Netice olarak; farklar ele alınırken İslam hukukunun genel ilkelerine ve maksatlarına başvurulmuş ve bu farklar birtakım kurallara bağlanmıştır. Dolayısıyla önce furûk literatürü ortaya çıkmış ardından onu kavâid literatürü takip etmiştir. Sonraları bu iki ilim dalı birtakım eserlerde bir araya getirilmiş ve başka konuların da eklenmesiyle eşbâh ve nezâir literatürünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁹⁹

3.4.2. Eşbâh ve Nezâir

Sözlükte eşbâh “şibh”, “şebah” ve “şebîh” kelimelerinin, nezâir de “nazîre” kelimesinin çoğulu olup her iki kelime de “birbirine benzeyen şeyler” anlamına gelir. Dilciler nazarında iki kelime arasında önemli bir fark bulunmamaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁸ Baktır, “Kâide”, s. 207.

¹⁹⁹ Özen, “Furûk”, s. 224-225; Necmettin Kızılkaya, “Kâsânî’nin Bedâiyü’ İsimli Eserinde Kavâid’in Yeri” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı, 2005), s. 43.

²⁰⁰ Mustafa Baktır, “el-Eşbâh ve’n-Nezâir”, *DİA*, XI, 457.

Terim anlamıyla eşbâh, “birbirine benzeyen ve aynı hükmü alan fikhî meseleleri”; nezâir, “ilk bakışta birbirlerine benzeseler de hüküm itibariyle farklı olan meseleleri” ifade etmektedir.²⁰¹

Eşbâh kavramının İslamiyet sonrası metinlerdeki ilk kullanımına Hz. Ömer’in Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’ye yazmış olduğu mektupta rastlanmaktadır. Hz. Ömer bu mektubunda şu tâlimatı vermiştir; “*Sana getirilen davaların hükmü Kitap ve Sünnet’te yoksa ve bu hususta senin kalbinde bir şüphe oluşursa bunu iyice düşün. Emsâl ve eşbâhı iyi öğren ve sonra diğerlerini bunlara kıyasla*”.²⁰² Süyûtî bu mektubun, hakkında nakle dayalı bir delil bulunmayan meselelerde kıyasa başvurulabilmesi için benzer meselelerin bir araya toplanıp ezberlenmesine işaret ettiğini söylemektedir.²⁰³

Hicri VIII. yüzyıldan itibaren fıkıh kâidelerinin yanında fıkıhın incelik ve güzelliğini öğretmek veya zaruri görülen bazı bilgileri vermek amacıyla hiyel, fikhî lugaz, hikaye, eşbâh ve nezâir, cem‘ ve fark gibi konulara da yer veren eşbâh ve nezâir dalına ait eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu ilim dalı kavâid ve furûk türü eserlerle yakın ilişkili olmakla beraber onlardan daha kapsamlı çalışmalardır. Şâfiî fakîhi İbnü’l-Vekîl Muhammed b. Ömer’in *el-Eşbâh ve’n-nezâir*’i bu türde yazılan eserlerin ilki kabul edilmiştir.²⁰⁴

Hamevî (ö. 1098/1687) eşbâh ve nezâir’i “*“Birbirine benzemekle beraber, fakîhlerin dikkatli bir inceleme ile anlayabileceği bazı gizli sebeplerden dolayı hükümleri farklı olan meselelerdir”* şeklinde tanımlamıştır.²⁰⁵

Süyûtî eşbâh ve nezâiri “*Fıkıhın hakikatlerine, esaslarına, kaynaklarına ve sırlarına vakıf olmayı sağlayan önemli bir ilim*” şeklinde tanımlar. Ona göre bu ilmi anlamının getirdiği maharetin neticesi olarak birbirine benzeyen meselelerin gruplandırılması, yeni ortaya çıkan konuların hükümlerinin ortaya çıkarılması mümkün olur.²⁰⁶

²⁰¹ Bâhüseyin, *el-Kavâidü’l-fikhiyye*, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1998, s. 93; Kızılkaya, *Bedâyi’de Kavâid’in Yeri*, s. 30; Ahmet Yaman, “Bir Kavram Olarak Fıkıh Kâideleri Ya Da İslam Hukukunun Genel İlkeleri”, *Marife*, I (2001): 55.

²⁰² Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 32-33.

²⁰³ Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 33; Kızılkaya, “Bedâyi’de Kavâid’in Yeri”, s. 30.

²⁰⁴ Yaman, “Fıkıh Kâideleri”, s. 56; Baktır, “el-Eşbâh ve’n-Nezâir”, s. 457.

²⁰⁵ Ebü’l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Gamzu ‘uyûni’l-basâir: şerhu kitâbi’l-Eşbâh ve’n-nezâir*, Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-ilmiyye, 1985, I, 38.

²⁰⁶ Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 31.

Tanımlardan anlaşılacağı gibi eşbâh ve nezâir türü eserler de furûk yazımındaki gibi görünüşte benzer olup hükümleri farklı olan meselelere yer vermesi yönüyle furûkla ilişkilidir. Ancak eşbâh ve nezâirin fıkıhın alt dalları olan hiyel, elgâz ve kavâid ilimlerini kapsamı açısından furûk türü eserlerden ayrılmaktadır.

Süyûtî *el-Eşbâh ve 'n-nezâir* adlı eserinin altıncı bölümünde furûku ele almıştır.²⁰⁷

İbn Nüceym yedi bölümden oluşan *el-Eşbâh ve 'n-nezâir* adlı eserinin üçüncü bölümünde “*el-cem‘ ve 'l-fark*”ı işlemiş, altıncı bölümünde ise “*furûk*”u işlemiştir. Üçüncü bölümde “*sürekli tekrarlanan ve fakihin bilmemesinin ayıp karşılanacağı ahkâma*” dikkat çektikten sonra; unutkanlık, cehâlet, mükreh, çocukluk, kölelik, sarhoşluk vb. konuların hükümlerini ele almıştır.²⁰⁸ Bu konular birbirine benzerliklerinden dolayı hükümleri karışabilecek meselelerdir. Altıncı bölümde ise Hanefî furûk eseri olan *Telkîhu 'l-Mahbûbi*’den derlediği fikhî meseleler arasındaki farklar üzerinde durmuştur.²⁰⁹

Bu itibarla furûk, eşbâh ve nezâir türü eserlerin bir parçası olup aralarında umûm-husûs ilişkisi bulunmaktadır.²¹⁰ Nitekim Süyûtî’nin furûk ilmini, *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*’in altıncı bölümünde ele alması,²¹¹ İbn Nüceym’in ise furûku *el-Eşbâh ve 'n-nezâir*’in altıncı ilmi²¹² olarak zikretmesi bu ilişkiyi teyit eder.

3.4.3. Hilâf

Sözlükte “hilâf” kelimesi karşı çıkmak, zıtlaşmak ve muhâlefet etmek anlamlarına gelmektedir.²¹³ İzmirli İsmâil Hakkı (ö. 1869/1946) *İlm-i hilâf* adlı eserinde, hilâfı “*istinbat edilmiş bir şer‘î hükmü muhaliflerin çürütmesinden korumak için şer‘î delillerin durumlarından bahseden bir ilim*” olarak tanımlamıştır.²¹⁴ Bu yönüyle hilâf, fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilafları konu edinen bir ilim dalıdır.

²⁰⁷ Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 515.

²⁰⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 259.

²⁰⁹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 360.

²¹⁰ Dimaşkî, *el-Furûku 'l-fikhiyye*, s. 49 (tahkîk yapanın girişi); Kızılkaya, “Bedâi‘ de Kavâid’in Yeri”, s. 33.

²¹¹ Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 515.

²¹² İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 360.

²¹³ Şükrü Özen, “Hilâf”, *DİA*, XVII, 527.

²¹⁴ İzmirli İsmâil Hakkı, *İlm-i Hilâf*, Konya: Hüner Yayınevi, 2010, I, 19.

Fıkıh âlimleri arasındaki ihtilaflar değişik yazım türlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki furûk yazımıyla hilâf arasındaki ortak nokta da söz konusu iki türde de fakihler arasındaki ihtilafların merkeze alınmasıdır.²¹⁵ Aralarındaki fark ise hilâf mezhepler arası ihtilafları konu edinirken, furûkun bir mezhep doktrini içerisinde benzer görünüp farklı hüküm almış meseleleri incelemesidir. Bu yönüyle furûk, mezhep içinde çelişkili hükümler olduğu iddiasını çürütmeye çalışarak hükümlerde tutarlılık olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.

Bu yönüyle hilâf tartışmalı bir üslup benimsemektedir. Saba, hilâf yazarlarının neyin doğru olduğuna dair özel bir kavrayışa sahip olabildiklerini, bu yüzden bir hükmü diğerlerinden daha üstün görebileceklerini, ancak aynı yazarların fıkıhtaki hukuki gerekçelerde bulunan tutarsızlıkları ve anlaşmazlıkları da ortaya koyduklarını ifade etmektedir. Furûk ise bu tutarsız görülen noktaları farkın gerekçelerini açıklayarak düzeltmeyi hedeflemektedir.²¹⁶

3.4.4. Elgâz

Sözlükte “luğaz/luğuz/luğz” kelimelerinin çoğulu olan “elgâz”; karışık kelam, kişinin söylediği kelimedeki kastını gizlemesi, çöl faresinin saklandığı yerin bilinmemesi için yuvasını sağa ve sola doğru kıvrımlı olarak kazması, kıvrımlı olup yürüyen kişiye zor gelen yol, zeka oyunu ve bilmece gibi anlamlara gelmektedir.²¹⁷

Terim olarak ise luğâz şu şekilde tanımlanmıştır:

Fıkî bir meselenin öğrenciye daha iyi anlatılması veya anlatılan konunun öğrencide daha iyi pekişmesi amacıyla hükmün gizlenerek, ilk planda hatıra gelmeyen, bulunması için zihni bir çabaya gereksinim duyulan, öğrencinin dikkat ve bilgisini test etmeye yönelik bilmece tarzında sorulmasıdır.²¹⁸

²¹⁵ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 125-126.

²¹⁶ Saba, *What's The Difference?*, s. 81.

²¹⁷ İsmail Durmuş, “Lugaz”, *DİA*, XXVII, 221.

²¹⁸ Muhammed Tayyib Kılıç, “Bir Fıkıh Edebiyatı Türü Olarak Elgâz-ı Fıkhiyye”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII (2015): 46.

Furûk türünde telif edilen eserler arasında yer alan Zübeyrî'nin *el-Müskit*, Ebû Abdullah b. Ahmed el-Kattân'ın *el-Mutârâhât* ve Cürcânî'nin *el-Mu'âyât* adlı eserlerinde elğâz türü örnekler bulunmaktadır. İsnevî *Tirâzu'l-mehâlif* adlı eserinde söz konusu bu eserleri imtihanlar için hazırlanan kitapların listesini verirken saymıştır. İsnevî *Tirâzu'l-mehâlif* adlı eserini yazma gerekçesini açıklarken Şâfiî müelliflerin eserlerinde bilmecelelere yer verdiklerini, bunların bazılarının elgâz ilmine özel kılınmışken bazılarının ise yakın ilimler ile ilgili olduğunu ifade etmiş ve bu yakın ilimlerin başında furûku saymıştır.²¹⁹

Bilmece türü eserlerde ele alınan konular genellikle birbirine benzer veya karıştırılma ihtimali bulunan konular olup bunlar arasındaki nüanslar incelenmektedir. İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ını şerh eden Hamevî bilmecelelerde iki durumun söz konusu olduğunu belirtmiştir: Birincisi lafzın vaz' itibarıyla iki manada ortak olması sebebiyle bir kapalılık taşımasıdır. İkincisi ise lafzın aynı anda bir anlam ile zıttına delalet etmesi nedeniyle şaşırtıcı bir özelliğe sahip olmasıdır.²²⁰ Söz konusu iki durumda da bilmeceleler yakın ve benzer meseleler arasındaki farkları konu edinmekte olup bunlar arasındaki farklar bilinmeden soruyu cevaplama ya da konuyu anlama olanağı bulunmamaktadır. Elgâz kitapları bu özellikleri sebebiyle furûk eserlerine benzemektedirler.²²¹ Furûk kapsamında değerlendirilebilecek elgâz meselesine şu örneği zikredebiliriz:

“Kendisini esir etmek câiz olan; karnındaki çocuğu ise esir etmenin câiz olmadığı dâru'l-harbte yaşayan harbî olan kadını bilir misin?” denecek olursa; “Evet” (Böyle bir kadın vardır.) Bu kadın müslüman bir erkeğin dâru'l harpte evlenip, hamile bıraktığı harbî olan kadındır. Daha sonra müslümanlar o beldeyi ele geçirdiklerinde iki seçenekten daha doğru olanına göre kadını köle edinmek câizdir. Çünkü o kadın kâfir olup, müslüman olarak veya emân alarak kendini koruma altına almamıştır. Kadının karnındaki çocuğu ise babasının müslüman olmasından dolayı müslüman olduğuna hükmedilerek köle edinilmesi câiz değildir.²²²

²¹⁹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 108-109.

²²⁰ Hamevî, *Gamzu 'uyûni'l-basâir*, IV, 162.

²²¹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 110.

²²² Hamevî, *Gamzu 'uyûni'l-basâir*, I, 38.

Kendini esir etmenin câiz olduğu ve karnındaki çocuğu esir etmenin câiz olmadığı kadının durumu olmak üzere iki meselenin ele alındığı furûk örneği, bilmece şekline dönüştürülüp iki meselenin farklı hükümler almasının sebebi açıklanmıştır. Yukarıda verilen furûk örneğinin soru şeklinde verilmesinden yola çıkılarak furûk örneklerinin bilmece şekline getirilmelerinin daha çok sınavlarda kullanılmalarına yönelik olduğu söylenebilir. Hamevî'nin bu bilmecelerde hükmün açık yönünün sınav amacıyla gizlendiğini belirtmesi,²²³ fikhî elgâzın sınavlar ile yakın bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir.²²⁴ Elgâz ve furûk yazımında da eğitim amacının güdülmesi iki türün birleştiği noktalardandır.²²⁵

3.5. Furûk-Kıyas İlişkisi

Fıkıh usulünde kıyas, hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek anlamına gelmektedir.²²⁶ Furûk yazımında benzer görünmesine rağmen birtakım sebeplerden ötürü farklı hüküm almış meseleler incelenmektedir. Hüküm belirlemede benzer olduğu düşünülen iki meselenin incelenmesi ve cem' noktası ya da fark noktasının esas alınarak bir neticeye ulaşılması itibariyle furûk-kıyas arasında bir ilinti bulunmaktadır. Bunu hem furûk kitapları hem de usul ve cedel kitaplarında açıkça görebiliriz.

Usul ve cedel kitaplarının kıyas bahsinde, isabetli bir kıyas işlemi yapabilmek için asıl ile fer' arasında ilişki kurulmasını sağlayan illet meselesi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmaktadır. Bu doğrultuda iki mesele arasında, yani asıl ile fer' arasında illiyet vasfının ortaya çıkmasını engelleyen sebepler zikredilmektedir. Bunlar; *men'*, *nakz*, *vaz'*, *ademü't-te'sîr* ve *'l-kalb*, *muârâza* ve *fark* olmak üzere altı tanedir.²²⁷ Şîrâzî (ö. 476/1083) fark konusunu aks kıyası bağlamında incelemiş ve bunu sağlaması yapılmış bir kıyas

²²³ Hamevî, *Gamzu 'uyûni'l-basâir*, I, 38.

²²⁴ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 111.

²²⁵ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 109.

²²⁶ H. Yunus Apaydın, "Kıyas", *DİA*, XXV, 529.

²²⁷ Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire: Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1979, s. 323.

olarak ifade etmiştir.²²⁸ Bu istidlalde, aynı illeti barındırmadıkları için aslın hükmü fer‘den nefyedilmekte ve aslın hükmünün zıddı fer‘e verilmektedir. Bu istidlal türünü Cüveynî, Bâcî (ö. 474/1081) , İbn Akîl (ö. 513/1119) gibi fakihler aks istidlali olarak ele alırken; Âmidî (ö. 615/1218) ve İbn Hâcib (ö. 646/1249) gibi pek çok usulcî aks kıyası şeklinde isimlendirmiştir.²²⁹

Furûk-kıyas ilişkisi illiyet vasfını ortadan kaldıran sebep olarak fark noktasında ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki kıyas işleminde asıl ile fer‘ arasında kurulan bir benzerlikten dolayı aynı hüküm verilmek istenmiş ancak bunu engelleyen bir fark olduğundan asıldaki hüküm fer‘e verilememiştir.²³⁰ Çünkü farkı öne sürerek benzerliğe itiraz eden kişi, müstedil’in kıyas işlemini inceleyerek asılda farklı bir illet tespit etmiş ve aslın hükmünün kendi bulduğu illete mebni olduğunu, bu illetin de fer‘de bulunmadığını ileri sürerek müstedil’in kıyasına itirazda bulunmuştur.²³¹ Kıyasta tenkîhu’l-menât olarak isimlendirilen bu işlemle hükmün illeti olamayacak vasıfların ayıklanması hedeflenmektedir.²³² Bunun için öncelikle illetin tespitinde hüküm için münasip olan ve münasip olmayan (tardî) vasıflar ortaya konmaktadır.²³³ Vasıfların tespitiyle birlikte karşılaştırılan meseleler arasındaki cem‘ ve fark noktaları açığa çıkmaktadır. Cem‘ noktası farka göre daha kuvvetliyse; fark dikkate alınmayarak asıl ile fer‘e aynı hüküm verilmektedir. Eğer fark noktası daha kuvvetliyse asıl ile fer‘e birbirinden ayrı hükümler verilmektedir. Farkın dikkate alınması için asıl ve fer‘den birinde bulunan bir özelliğin diğerinde bulunmaması gerekmektedir.

Cem‘ noktasının daha kuvvetli olmasına rağmen farklı hükümlerin verildiği ya da fark noktasının daha kuvvetli olmasına rağmen aynı hükümlerin verildiği durumlar da olmuştur. Bu sebeple fakihler farkı muteberlik açısından sahih ve fâsid fark olmak üzere iki kategoride ele almıştır. Sahih fark; asıl ve fer‘den birinde bulunan bir özelliğin diğerinde bulunmamasıdır. Fâsid fark ise asıl ile fer‘ arasında ayrıştırıcı bir vasfı olmayan fark olup tardî münasebet kapsamındaki farkları ifade etmektedir.²³⁴ Söz gelimi Habeş

²²⁸ Ahmet Numan Ünver, “Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshâk eş-Şîrâzî Örneği)”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s. 242.

²²⁹ Cüveynî, *el-Kâfiye fi’l-cedel*, s. 225; Ünver, “Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı”, s. 242.

²³⁰ Özen, “Furûk”, s. 223.

²³¹ Ünver, “Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı”, s. 225.

²³² Tûfî, *‘Alemü’l-cezel*, s. 71.

²³³ Özen, “Furûk”, s. 223.

²³⁴ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 81.

asıllı bir kölenin siyah tenli olmasından dolayı satılmasının sahih; Türk asıllı bir kölenin beyaz tenli olmasından dolayı satılmasının ise sahih olmadığını söylemek bu fark şekline örnek olarak verilebilir. Çünkü tenin renginin bu akdin hükmünde etkisi yoktur.²³⁵

Fark noktasının mı yoksa cem‘ noktasının mı dikkate alınacağı ictihada dayalı bir mesele olduğu için aynı meselelere fakihler birbirinden değişik hükümler de verebilmiştir. Söz gelimi zekâtın farziyetinde, sabî ve bâliğ konusunda cem‘ noktası nisab miktarının varlığıdır. Bu da maldan zekât gerekmesinde ikisinin birleşmesi için münasiptir. Fark noktası ise sabînin aksine bâliğ olanın ibadetler ve zekâtta sorumlu olmasıdır. Burada cem‘ noktasına itibar edenler, sabînin malından da zekât verilmesi gerektiğini söylerken; fark noktasına itibar edenler sabîden zekâtın düştüğünü savunurlar.²³⁶

Cüveynî farkı ortaya koymadaki bu amacın, asıl ile fer‘in üzerinde birleştikleri bir benzerliğin aksine olacak şekilde hüküm koymak olduğunu ifade etmektedir.²³⁷ Zerkeşî de iki benzer mesele arasında muhakkak sûrette bir fark bulunacağını, bu farkların dikkate alınmaması durumunda sağlıklı bir kıyas işlemi yapılamayacağını belirtmiştir.²³⁸ İmam Burzûlî (ö. 844/1440) ise ictihad düzeyine ulaştığını iddia eden birisinin, aradaki farkları bilmeden meseleleri birbirine kıyas ederse doğru bir sonuca ulaşamayacağını söylemiştir.²³⁹ Nitekim fark noktası dikkate alınmadan yani bir ayıklama işlemi olmaksızın zâhiri benzerlikten yola çıkarak kıyas işlemi uygulanırsa isabetli bir sonuç elde edilemeyecektir. Bu durum zaman zaman fıkıh mezheplerinin de birbirlerini eleştirdikleri noktalardan olmuştur.²⁴⁰

Bazı furûk müelliflerinin furûk yazımına dair yaptıkları açıklamalarda, “illet” kavramını zikretmeleri furûk-kıyas ilişkisine ışık tutmaktadır. Söz gelimi Süyûtî furûkun inceleme alanının “*şekil ve mana bakımından bir, hüküm ve illet bakımından farklı*

²³⁵ Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 316; Bağçivan, “Nevevî’nin Furûk Meselelerinin Tespiti”, s. 62.

²³⁶ Fâdânî, *el-Fevâidü'l-ceniyye*, I, 99.

²³⁷ Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, thk. Abdülazîm ed-Dîb, Doha: Câmiattü Katar, 1978, II, 1069; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 67.

²³⁸ Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâid*, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1982, I, 69; Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar* s. 52-53.

²³⁹ Dimaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 54 (tahkik yapanın girişinden naklen); Bağçivan, “Nevevî’nin Furûk Meselelerinin Tespiti”, s. 79.

²⁴⁰ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 67.

meseleler” olduğunu söylemiştir.²⁴¹ Ayrıca O, Hz. Ömer’in Ebû Mûsâ el- Eş’arî’ye gönderdiği mektupta Kitap ve Sünnet’te hükmü geçmeyen meselelerin çözümü ile ilgili, onları benzerlerine kıyas etmesini tavsiye etmesini belirttikten sonra “*Allah’a en sevimli olan ve senin nezdinde hakka en çok benzeyeni esas al.*” şeklindeki ifadesinde benzer meselelerin etraflı bir şekilde araştırılmasına vurgu yapmıştır.²⁴² Hz. Ömer’in buradaki tavsiyesinin kıyas işlemi yapıldıktan sonra gösterilmesi gereken tavır ile ilgili olması furûk-kıyas ilişkisine ışık tutmaktadır.²⁴³

Sâmerrâî furûk kitabında “*sûret bakımından benzeşen, hüküm açısından farklı olan meseleleri kuşatan ve bunlar arasındaki farkları açıklayan; hükümlerin kaynaklarını, delillerini ve illetlerini açıklayan*” bir eser kaleme aldığını ifade etmiştir. Sâmerrâî furûku kıyasla bağlantılı bir şekilde ele almış ve kıyas esnasında meseleler arasındaki farkların bilinmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Ona göre asıl ile fer‘ arasında bulunan ilintinin doğru olarak tespit edilebilmesi doğru bir kıyas işlemi yapabilmek için gereklidir. Zira kıyas yolları karıştırılıp temelsiz sonuçlara varılır.²⁴⁴

İbn Bedrân da furûk yazımını “*sûret olarak benzer; hüküm, delil ve illet bakımından farklı meseleleri inceleyen*” bir yazım türü olarak zikretmiştir.²⁴⁵ Bu açıklamalardaki ortak nokta; görünüm itibarıyla benzeşen meselelerin hükümde farklılık göstermesinde illete yapılan vurgudur. Kıyas işleminde de illet, asıl ile fer‘ arasında ilişki kurulmasını sağlayan bir kavram olarak önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, kıyas işleminde ve furûk yazımında farka yapılan bu vurgu, fikhî meselelere doğru bir hüküm vermek adına gösterilen çabadan kaynaklanmaktadır. Böylelikle gelişigüzel ve keyfî hükümler verilmesinin de önüne geçilmektedir. Furûk örneklerinde karşılaştırılan iki mesele arasında var olan benzerlik, fark noktasının cem‘ noktasına göre daha kuvvetli olmasından dolayı kıyas işlemine uygun olmamaktadır. Kıyası inceleyen fıkıhçılar da doğru bir ictihad yapılabilmesi için benzer meseleler arasındaki cem‘ ve fark noktalarının da dikkate alınması gerektiğine vurgu yapmışlar ve

²⁴¹ Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 33-34.

²⁴² Süyûtî, *el-Eşbâh*, s. 35.

²⁴³ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 24-25.

²⁴⁴ Sâmerrâî, *el-Furûk*, s. 115-116.

²⁴⁵ İbn Bedrân, *el-Medhal*, s. 449.

sahih bir fark bulunduğu durumlarda benzer meselelerin aynı hükmü alamayacağını ifade etmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

FURÛK ÖRNEKLERİNİN İNCELENMESİ: (BEY‘ AKDİ ÖZELİNDE)

Furûk incelemesine konu olan bir örnek üç temel noktadan oluşmaktadır. Birincisi; iki benzer fikhî meselenin veya iki benzer fikhî kâidenin ya da iki benzer fikhî kavramın varlığıdır. İkincisi, bu iki mesele arasında benzerlik kurmayı sağlayan cem‘ noktasıdır. Üçüncüsü, benzer gibi görünen bu iki meselenin birbirinden ayrı hükümler almasında etkili olan fark noktasıdır.

Araştırmamızın ikinci kısmını oluşturan bu bölümde furûk yazımını, bey‘ akdi özelinde inceleyeceğiz. Bey‘ akdinde ağırlıklı olarak fikhî meselelere yer verildiği için burada kâide ve kavramlardan ziyade meseleler üzerinde duracağız.

1. FURÛK ÖRNEKLERİNDEKİ BENZERLİK: CEM‘ NOKTASI

Furûk eserlerine konu olan fikhî meseleler, cem‘ ve fark noktalarından oluşmaktadır. Furûk örneğinde karşılaştırılan iki fikhî mesele sûreten birbirine benzer. Hüküm açısından incelendiğinde bu benzer iki meselenin birbirinden farklılaştığı görülür. Benzerlik, cem‘ noktasını oluştururken; hüküm değişikliği fark noktasını oluşturur.

1.1. Kavramsal Yönüyle Cem‘

Sözlükte “toplamak, bir araya getirmek” anlamına gelen “*cem*”,²⁴⁶ “*fark*”ın zıddıdır.²⁴⁷ Fâdânî (ö. 1990) cem‘ kavramını ıstılâhî olarak, iki veya daha fazla meseleye aynı hükmü vermek şeklinde tanımlamıştır. Namaz kılmayı, oruç tutmayı, hac yapmayı, zekât

²⁴⁶ Kazım Yetiş ve Hulusi Kılıç, “Cem”, *DİA*, VII, 276.

²⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânu ’l-‘arab*, X, 300.

vermeyi, kefâret borcunu ödemeyi ve adağını yerine getirmeyi unutan kişinin ittifakla bunları kaza etmesinin vâcip olduğuna hükmedilmesini buna örnek göstermiştir.²⁴⁸

Fâdânî'nin tanımında dikkat çeken husus; cem'in, farklı meselelerin aynı hükmü almasında yeterli olmasıdır. Furûk örneklerinde ise tam tersi bir durum söz konusu olup cem' noktası meselelerin aynı hükmü almasında yeterli olmamakta, meseleler birbirinden farklı hüküm almaktadırlar.

Ali İhsan Pala, Esad el-Kerâbîsî'nin *el-Furûk* adlı eserini incelediği makalesinde cem' kavramının, “iki fikhî mesele arasındaki ortak noktaları ifade ettiğini” söylemiştir.²⁴⁹ Pala'nın açıklamasındaki “ortak nokta” ifadesi furûk örneklerinde fikhî meseleler arasındaki benzerliğe yani cem'e karşılık gelmektedir.

Belâgatın bedî' kısmına ait bir edebî sanat olarak da var olan cem'; belâgat ilminde cem' maa't-tefrîk, cem' maa't-taksîm, cem' maa't-tefrîk ve't-taksîm olmak üzere üçe ayrılmıştır. Cem'in furûk yazımındaki kullanımıyla cem' maa't-tefrîk sanatı, iki şeyi önce birleştirme sonra da ayırıştırma yönüyle ortaktır. Bu sanatta cem' tefrik ile birlikte kullanılarak bir hüküm altında toplanan iki veya daha fazla şeyin arasına farklılık konur.²⁵⁰ Söz gelimi “Gece ve gündüzü varlığımıza birer delil kıldık. Bir delil olan geceyi kaldırıp yine bir delil olan gündüzü aydınlık kıldık.”²⁵¹ meâlindeki âyette gece ve gündüz Allah'ın varlığına delil olma konusunda bir hüküm altında birleştirilmiş, sonra bunların delil olma yönleri arasına bir farklılık koyarak cem' maa't-tefrîk yapılmıştır.²⁵²

1.2. Fıkıh İlminde Cem' Konusu

Cem' bazı fakihlerce farkla birlikte fıkıhın alt dallarından biri olarak sayılmıştır. Zerkeşî, fıkıhla ilgili ilimleri on bölüme ayırmış ve bunların ikincisinde cem' ve fark bilgisini zikretmiştir. Ona göre önceki âlimler bu konu üzerinde durarak fıkıhın cem' ve fark bilgisinden ibaret olduğunu iddia etmiştir.²⁵³ Fâdânî de Zerkeşî gibi cem' ve farkı fıkıhın

²⁴⁸ Fâdânî, *el-Fevâidü'l-ceniyye*, I, 99.

²⁴⁹ Pala, “Esad el-Kerâbîsî ve el-Furûk Adlı Eseri”, s. 454.

²⁵⁰ Yetiş, Kılıç, “Cem’”, s. 276.

²⁵¹ İsrâ, 17/12.

²⁵² Yetiş, Kılıç, “Cem’”, s. 276.

²⁵³ Zerkeşî, *el-Mensûr*, I, 69.

alt dallarından biri olarak saymış ve bunu “*başka bir şeyle hükümde birleşen ancak hükümde ayrılan şeylerin bilgisi*” olarak açıklamıştır.²⁵⁴

İbn Nüceym yedi bölümden oluşan *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı eserinin üçüncü bölümüne “*el-cem‘ ve'l-fark*” ismini vermiştir. Bu bölümde “*sürekli tekrarlanan ve fakihin bilmemesinin ayıp karşılanacağı ahkâma*” dikkat çektikten sonra; unutkanlık, cehâlet, mükreh, çocukluk, kölelik, sarhoşluk vb. konuların hükümlerini ele alacağını ifade etmiştir.²⁵⁵ Bu konular birbirine benzerliklerinden dolayı hükümleri karışabilecek meselelerdir.

Cem‘ ve fark konusu, fikhın alt dallarından olan cedel ve usul ilimlerinde, kıyas bahsinde de ele alınmaktadır. Kıyasta tenkîhu'l-menât araştırmasında, yani hükmün illeti sayılmayacak vasıfları ayrıştırma esnasında, iki konu arasındaki farklar tespit edilirken iki meselenin ortak noktaları ile ayrıştıkları yönler tespit edilerek münasip vasıf ve münasip olmayan vasıflar belirlenir. Ardından münasip olan dikkate alınarak münasip olmayan vasıf ilga edilir. Bu yöntem furûk literatüründe de benzer şekilde uygulanmıştır.²⁵⁶

1.3. Furûk Yazımında Cem‘ Noktası

Furûk örneklerinde üzerinde durulan nokta, fark meselesi olmakla birlikte; farktan söz edebilmek için öncelikle benzerliğin var olması gerekmektedir. Zira birbirinden alakasız iki şeyi karşılaştırıp bunlar arasındaki farkları zikretmek bir anlam ifade etmeyecektir. Bu sebeple furûkun anlaşılmasında cem‘ noktası da ilgiye değerdir.

Furûk eserlerinin bir kısmının başlığında “cem‘” veya “cumû” ifadelerine yer verilmiştir. Söz gelimi Cüveynî'nin *Kitâbu'l-cem‘ ve'l-fark*, Yemenî'nin *el-Cem‘ ve'l-fark*, Venşerîsî'nin *Uddetü'l-burûk fî cem‘i mâ fî'l-mezheb mine'l-cümü‘ ve'l-furûk*, Ermentî'nin *el-Cem‘ ve'l-fark* başlığını taşıyan eserleri bunlardan birkaçıdır.

Cem‘ noktası, fikhî meseleler arasındaki ortak vasıf ya da vasıflardır. Bu ortaklık karşılaştırılan meselelerin aynı hükümde olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu

²⁵⁴ Fâdânî, *el-Fevâidü'l-ceniyye*, I, 98.

²⁵⁵ İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 259.

²⁵⁶ Özen, “Furûk”, s. 224.

benzerlik, sûreten kurulduğundan ve karşılaştırılan meselelerin aynı hükmü almasını engelleyen bir gerekçe olduğundan iki mesele de birbirinden farklı h  k   almıştır.

1.3.1. Cem'in Belirlenmesi

Furûk örneklerinde karşılaştırılan meseleler arasındaki benzerlik noktası genellikle açıkça ifade edilmez. Her iki mesele hükmüyle birlikte zikredilir ve ardından benzer görünen bu iki meselenin farklılaşma gerekçesi ortaya konur.

Yol satımı c  izken, su yolunun satımı b  tildir. Aralarındaki fark; yolun satımının cehâlet (bilinmezlik) içermemesi, su yolunun satımının ise cehâlet içermesidir.²⁵⁷

Bu örnekte görüldüğü üzere yazar, iki fikhî meseleyi karşılaştırmış ve aralarındaki ortak noktayı zikretmeden farkı açıklamıştır.

Furûk müelliflerinden Dımaşkî ise karşılaştırdığı meselelerde, insanların karıştırdıkları noktaya işaret etmek amacıyla genellikle benzerliğe değinmiştir.²⁵⁸

M  alik dedi ki: eğer bir kimse “*Bu elbiseyi bana sat*” der, kar  şı taraf da “*Sattım*” derse alıcı “*Kabul etmiyorum*” dediğinde satın alma bağlayıcı olmaz. Ancak eğer bir kimse “*Beni kızınla evlendir*” der kar  şı taraf da “*Evlendirdim*” derse, teklif eden taraf “*Razı değilim*” dediğinde nikâh bağlayıcı olur. Halbuki her ikisi de muâvaza akdidir.   kisinin arasındaki fark ise pazarlığın genel itibariyle satım için geçerli olup nikâhta geçerli olmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca seçim hakkı satım için geçerli olup nikâhta bulunmamaktadır.²⁵⁹

Bu örnekte görüldüğü üzere Dımaşkî iki fikhî meseleyi karşılaştırdıktan sonra ilk önce benzerlik noktasını zikretmiş; ardından hükümdeki farklılığın gerekçesini açıklamıştır.

  nceledi  imiz furûk eserlerinde cem', yani benzerlik noktası üzerinde ayrıca durulmamasının sebebi kanaatimizce, benzerli  ın çok açık bir şekilde ortada

²⁵⁷ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 217.

²⁵⁸ Kızılıkaya, *  slam Hukukunda Farklar*, s. 156-157.

²⁵⁹ Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 125-126.

olmasındandır. Furûk müelliflerinin bunu ayrıca ifade etmesi, açık olarak görünen şeyi tekrar etme olacaktır. Bu sebeple onlar cem‘ noktasını zikretmeden farkı açıklamışlardır.

Cüveynî’nin şer‘î ahkâmda cem‘in esas olduğu farkın sonradan ortaya çıktığına dair ifadesi de²⁶⁰ benzerliğin âşikâr olduğunu teyit eder niteliktedir. Ayrıca furûk eserlerinin yazılma amaçlarından biri olan; fıkıh tahsiliyle ilgilenen öğrencilerin karıştırdıkları meseleler arasındaki farkları incelemesi²⁶¹ de benzerliğin açık olduğunu gösterir. Şöyle ki bir öğrenci iki farklı meseleyle karşılaştığında eğer görünen bir ortak nokta varsa cem‘ noktasını fark noktasına nazaran daha önce fark eder. Çünkü cem‘ açık bir şekilde ortada olduğu için bunun görülmesi farka nazaran daha kolaydır. Nitekim furûk da görünür olmayan bu fark noktasını açıklayarak muhtemel bir karışıklığın ortaya çıkışını engellemektedir.

Zikrettiğimiz bu hususlar cem‘ noktasının zikredilmemesini anlaşılır kılmaktadır. Ancak bu, her cem‘ noktasının anlaşılır olduğu anlamına gelmemektedir. Furûk örneklerini incelediğimizde de benzerliğin açık olmadığı örneklerle karşılaştık. Buradan hareketle cem‘ noktasını anlaşılabilirlik açısından; siyâktan anlaşılabilenler ve siyâktan anlaşılabilenler olmak üzere iki başlıkta inceleyeceğiz.

1.3.1.1.Siyâktan Anlaşılan Benzerlikler

Furûk yazımında ele alınan örnekleri inceleyen okuyucunun ilk izlenimi, karşılaştırılan durumların benzer olduğudur. Yani, cem‘ noktalarının tespiti okuyucu açısından çoğunlukla mümkündür. Furûk örneklerinde bunu açık bir şekilde görebiliriz:

Eğer bir kimse, yolu olan bir ev satın alır ve bütün hakların satıma dahil olduğunu söylemezse, yol satımın kapsamına girmez. Ancak evi kiralar ve bütün hakların satıma dahil olduğunu söylemezse, yol satımın kapsamına girer.²⁶²

²⁶⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 1065.

²⁶¹ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 114.

²⁶² Kerâbisî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 296.

Birinci durumda satın alınan evde, eve dair bütün hakların satıma dahil olduğuna dair bir kayıt konmadığı için yol evden sayılmamıştır. İkinci durumda da kiralandan eve, aynı kayıt konmamasına rağmen yol evden sayılmıştır. Okuyucu bu iki durumu okuduğunda, cem‘ noktasının her iki akitte de bütün hakların eve dahil olduğunu söylememe olduğunu anlayabilmekte, ek bir açıklamaya ihtiyaç duymamaktadır.

Bir kimse bir kumaş satın alıp onu kesse, dikmeden kumaşta bir kusur görse sonra da onu satsa, kumaştaki ayıbın neden olduğu değer kaybını ilk satıcıdan isteme hakkı yoktur. Ancak kumaşı kesip diktikten sonra bir kusur görse ve satsa, ayıptan dolayı olan değer kaybını isteyebilir.²⁶³

Karşılaştırılan bu her iki durumda da satın alınan bir kumaş üzerinde tasarrufta bulunulduktan sonra kumaşın kusurunun bulunduğu fark edilmiştir. Alıcı birinci durumda değer kaybını isteyebiliyorken, ikinci durumda değer kaybını talep edememektedir. Okuyucu bu cem‘ noktasını meseleleri okur okumaz anlayabilmektedir.

Eğer bir kimse her kafizi²⁶⁴ bir dirhem olmak üzere bir buğday yığını satsa ve yığının toplam kafiz sayısını belirtmese Ebû Hanife’ye göre bu satım câizdir. Ancak sürüden birini belirlemeksizin herhangi bir koyunu şu kadar dirheme satsa bu satım herkese göre fasittir.²⁶⁵

Karşılaştırılan bu her iki durumda da mevcut üründen belirlenmeyen bir kısmının satımı söz konusudur. Okuyucu bu cem‘ noktasını yazarın açıkça belirtmesine gerek olmaksızın kendisi anlayabilmektedir.

Bir kimse üç gün muhayyerlik hakkı bulunmak şartıyla bir kitap satın alsın ve bu süre zarfında kitaba çalışsa muhayyerlik hakkı bătıl hale gelir. Eğer kişi, kitaptan bir şeyler yazarsa muhayyerlik hakkı bătıl olmaz.²⁶⁶

²⁶³ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 363.

²⁶⁴ Kafiz: Eski bir Pers hacim ve alan ölçüsüdür. Bkz. Cengiz Kallek, “Kafiz”, *DİA*, XXIV, 155-157.

²⁶⁵ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 55-56; Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 349-350 (“buğday yığını” yerine “yemek” kullanmış).

²⁶⁶ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63-64.

Karşılaştırılan bu her iki durumda da seçim hakkıyla alınan bir kitap üzerinde tasarrufta bulunma durumu söz konusudur. Bu cem‘ noktası meseleleri okuyan kişi tarafından anlaşılır.

Zikrettiğimiz bu örneklerde cem‘ noktası okuyucu için açık bir şekilde görünmektedir. Hatta benzerliği fark eden okuyucu, bu meselelerin farklı hüküm almasının gerekçesini düşünür. Zira meseleler benzer görünmesine rağmen farklı hüküm almıştır.

1.3.1.2.Siyâktan Anlaşılmayan Benzerlikler

Furûk örneklerinde, yazarın zihnindeki cem‘ noktasının okuyucu tarafından anlaşılır olmadığı örnekler de var olmakla birlikte; toplamda buna örnek teşkil edecek durumların sayısı azdır.

Eğer bir kimse Mecûsî ya da besmeleyi kasıtlı olarak terk eden biri tarafından kesilmiş iki adet derisi yüzülmüş hayvan satın alırsa bu satım fasittir. Ancak satın alınan iki köleden biri müdebber köle ise bu satım câizdir.²⁶⁷

Bu iki meseleyi okuduğumuzda karşılaştırılmalarında etkili olmuş cem‘ noktasının ne olduğu anlaşılmamaktadır. Birinci durumda hayvanın kesimi, Mecûsî biri tarafından ya da besmeleyi kasıtlı olarak terk eden biri tarafından gerçekleştirilmiştir. Kerâbîsî bunun yasaklandığına dair açık bir nas bulunduğunu ifade eder. Bu nas, “*Üzerine Allah’ın adı anılmayanları yemeyiniz*” âyetidir.²⁶⁸ İkinci durumda ise müdebber²⁶⁹ olmayan bir köle ve müdebber bir kölenin satımı söz konusudur. Bunların satımının fesadına dair bir nas gelmediği için her iki satım da akit kapsamında değerlendirilir. Ancak satımın câiz olması için, müdebber kölenin satımının yasaklanmasına dair gelen rivâyetten dolayı müdebber köle satımının akitten fesihle çıkarılması gerekir. Bu

²⁶⁷ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 54-55.

²⁶⁸ En‘âm, 6/121.

²⁶⁹ Müdebber: Bir kimsenin, kölesini kendi ölümüne bağlı olarak âzat etmesi. Bkz. Fahrettin Atar “Tedbir”, *DİA*, XL, 258.

durumda müdebber olmayan kölenin satımı geçerli, müdebber kölenin satımı ise bâtil olur.²⁷⁰

Hükmün farklılaşmasındaki gerekçeye baktığımızda cem‘ noktasının şu olduğu anlaşılmaktadır. Her iki durumda da satım akdine söz konusu olan iki mebî‘ bulunmaktadır. Birinci durumdaki akitte mebî‘; iki hayvan bulunması, ikinci durumdakinde iki köle bulunmasıdır. Allah’ın adı anılmadan kesilen hayvanın satımı nasla yasaklandığından iki hayvanın satımı da fasit kabul edilmiştir. İkinci durumda müdebber kölenin akitten fesihle çıkarılması şartıyla satım akdi câiz kabul edilmiştir. Çünkü ikinci durumda, satılan iki şeyi birbirinden ayırt etme imkanı bulunmaktadır.

Bu karşılaştırmadaki benzerlik, ancak meselelerin birbirinden farklı hüküm alma sebeplerine baktığımızda anlaşılır olmaktadır. Bu sebeple burada, cem‘i anlamak için de fark noktasında olduğu gibi bir inceleme gereklidir.

1.3.2. Benzerliğin Yönü

Furûk örneklerindeki iki farklı meseleyi karşılaştırma imkanı veren benzerliğin, furûk müelliflerince “*sûreten*”, “*şeklen*” ve “*zâhiren*” kurulduğu ifade edilmişti.²⁷¹ Bu, meselelerin görünüm itibarıyla birbirine benzediklerini göstermektedir.

Necmeddin et-Tûfî farktan bahsedebilmek için karşılaştırılan iki mesele arasında *sûreten* de olsa bazı vasıflarda ortaklık olması gerektiğini belirtmiştir.²⁷² Vasıf, illet kavramıyla bağlantılı olup illetin şartlarından biri olarak istikrarlı bir vasıf olması sayılır.²⁷³ Furûk örneklerinde karşılaştırılan meselelerde ise ortak bir illet var olmadığı için meseleler birbirinden farklı hüküm almaktadır. Bu da karşılaştırılan meselelerdeki benzerliğin geçici olduğunu göstermektedir. Furûk örneklerindeki benzerliklerin nerede oluştuğunu örneklerle inceleyeceğiz.

²⁷⁰ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 54-55.

²⁷¹ Bkz. I. Bölüm, “İlgili Kavramlar” başlığı.

²⁷² Tûfî, ‘*Alemü'l-cezel*’, s. 71.

²⁷³ Dönmez, “İllet”, s. 118.

Bir kişi sedef satın alır ve içinde inci ya da balık bulursa inci müşterinindir. Ancak kişi tavuk satın alır ve içinde inci bulursa inci satıcındır.²⁷⁴

Bu furûk örneğinde satın alınan sedeften inci çıkması birinci olay, satın alınan tavuktan inci çıkması ise ikinci olaydır. Her iki meselede de satın alınan bir maldan inci çıkmış ancak meselelerin aldıkları hükümler aynı olmamış; sedeften çıkan inci müşterinin kabul edilirken tavuktan çıkan satıcının kabul edilmiştir. Bu iki durumun birleştirici noktası; satın alınan bir maldan inci çıkmasıdır.

Bu benzer iki durumun birbirinden farklı hüküm alması ise incinin oluşumuyla ilgilidir. Şöyle ki inci deniz hayvanının içinde oluşmaktadır. Bu sebeple sedef satıldığından içinde var olan inci de satıma dahil edilir. Ancak incinin tavuğun içinde oluşma ya tavuğun herhangi bir akit yoluyla inciye malik olma ihtimali bulunmamaktadır. Bu sebeple de tavuk satıldığında içindeki inci satıma dahil sayılmaz.²⁷⁵

Bir kişi buğdayı belli bir ölçekle selem olarak verirse bu akit geçerli değildir. Bir kişi buğdayı belli bir ölçekle satarsa bu akit câizdir.²⁷⁶

Bu furûk örneğinde, buğdayın belli bir ölçekle selem akdiyle verilmesi birinci olay, buğdayın belli bir ölçekle satılması ise ikinci olaydır. Selem, peşin bedelle veresiye mal değişimi; satım ise, malın temlik kastıyla malla değişimidir. Her iki durumda da buğday belli bir ölçekle verilmiş ancak durumların aldıkları hükümler aynı olmamış; buğday belli bir ölçekle selem olarak verildiğinde câiz kabul edilirken, aynı şekilde satıldığında câiz kabul edilmemiştir. Bu iki durumun birleştirici noktası; buğdayın belli bir ölçekle verilmesidir.

Benzer bu iki durumun farklı hüküm alması akitlerin değişmesiyle ilişkilidir. Buğday birinci durumda selemle verilirken ikinci durumda satım yoluyla verilmiştir. Selemle satım akdi ise farklı hükümlere sahiptir. Şöyle ki selemde malın teslimi esnasında bir süre geçmektedir. Bu sürede ölçek zarar görebilir. Bu da çekişmeye sebep olacağından buğdayın teslimi imkânsız hale gelebilir ve akit geçerli olmaz. Satımda ise malın teslimi

²⁷⁴ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, s. 99; Mahbûbî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 64a.

²⁷⁵ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, s. 99-100.

²⁷⁶ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63.

akit esnasında gerçekleşir. Bu sürede ölçeğin zarar görmesi nadir bir olay olup teslim imkân dahilindedir.²⁷⁷

Mâlik şöyle demiştir: “*Nikâh akdinde muhayyerlik câiz değildir, ancak bey‘ akdinde câizdir. Halbuki her ikisi de muâvaza akitlerindendir.*”²⁷⁸

Bu furûk örneğinde, nikâh akdinde muhayyerliğin imkanı birinci olay, satım akdinde muhayyerliğin imkanı ise ikinci olaydır. Her iki durumdaki akit türü de muâvaza olmasına rağmen aldıkları hükümler değişmiş; nikâh akdinde muhayyerlik hakkı câiz kabul edilmezken, bey‘ akdinde muhayyerlik hakkı câiz kabul edilmiştir. Bu iki durumun birleştirici noktası; muâvaza akdi olan akitlerde muhayyerlik hakkının varlığıdır. İkisinin de muâvaza akdi olmasına rağmen hükmün değişmesindeki sebep; bey‘ akdinde muhayyerliğin satın alınan şeyi deneme için var olması, nikâh akdinde ise deneme gibi bir seçeneğin söz konusu olmamasındandır.²⁷⁹

Koyunun sırtındaki yünü satın almak câiz değildir. Ancak ağaçtaki meyveyi satın almak câizdir.²⁸⁰

Bu furûk örneğinde, hayvanın sırtındaki yünün satılması birinci olay, ağaçtaki meyvenin satımı ise ikinci olaydır. Her iki durumda da toplanmamış bir ürün satılmış ancak aldıkları hükümler aynı olmamış; birinci durumdaki satım bâtıl sayılırken ikinci durumdaki satım câiz kabul edilmiştir. Bu iki durumun birleştirici noktası; henüz toplanmamış bir ürünün satılmasıdır.

Benzer bu iki durumun farklı hüküm almasının sebebi; akde konu olan malın değişmesidir. Şöyle ki birinci durumdaki koyun yününün satımında, akde konu olan mal yündür. Yünün çıkışı alttan olduğu için satılan kısım ile satılmayan kısım karışabilmektedir. Bu da akitte cehâlete sebep olmaktadır. İkinci durumdaki ağaçtaki meyvenin satımında ise akde konu olan mal meyvedir. Meyve üstten arttığı için satılan

²⁷⁷ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63.

²⁷⁸ Kâdî Abdülvehhâb, *el-Furûk*, s. 158; Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 78.

²⁷⁹ Kâdî Abdülvehhâb, *el-Furûk*, s. 158-159; Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 78.

²⁸⁰ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, II, 441; Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 61.

ve satılmayan birbirinden ayırt edilebilmektedir. Bu da akde cehâlet karışmasını engellemektedir.²⁸¹

Bir kimse “*Bu koyunları bir tanesi benim olmak üzere bin dirheme sana sattım*” derse, bu satım fasit olur. Eğer “*Bu koyunları bir tanesi hariç bin dirheme sana sattım*” derse, bu satım câiz olur.²⁸²

Bu örnekte, satım esnasında koyunların hepsini dahil edip sonra kendi payına bir tanesinin çıkartılması birinci olay, koyunların tümünden birinin istisna edilerek satılması ise ikinci olaydır. Her iki durumda da koyunlardan biri istisna edilerek satılmış ancak bu istisna birinci durumdaki satımı fasit kılarken, ikinci durumdaki satımı etkilememiş, bu satım câiz kabul edilmiştir. Bu iki durumun birleştirici noktası, satılacak ürünlerden birinin istisna edilerek satılmasıdır. Ayırtıcı yönü ise, istisna şeklinin farklı olmasıdır ki; birinci durumda bütün koyunlar dahil edilerek fiyatı belirlenmiş sonra biri istisna edilmişken, ikinci durumda biri istisna edildikten sonra fiyatı belirlenmiştir.

Bir kimse üç gün muhayyerlik hakkı bulunmak şartıyla bir kitap satın alsın ve bu süre zarfında kitaba çalışsa muhayyerlik hakkı bâtil hale gelir. Eğer kişi, kitaptan bir şeyler yazarsa muhayyerlik hakkı bâtil olmaz.²⁸³

Yukarıda da aktardığımız bu furûk örneğinde seçim hakkı olan bir kitabın satın alınması ve bu kitaba çalışılması birinci durum, seçim hakkı olan kitabın satın alınıp kitaptan bir şeyler yazılması ikinci durumdur. Her iki durumda da kitap üzerinde bir tasarrufta bulunulmasına rağmen durumların aldıkları hükümler farklılık göstermiş, kitaba çalışmak seçim hakkını ortadan kaldırırken, kitaptan bir şeyler yazmak seçim hakkını etkilememiştir. Bu iki durumun birleştirici noktası, seçim hakkıyla alınan bir kitap üzerinde tasarrufta bulunmaktır.

Benzer bu iki durumun farklı hüküm almasını Nisâbü'rî kitabın istinsah için değil çalışmak için alındığını söyleyerek açıklamıştır. Bu sebeple de kitabı satın alan kişi ders

²⁸¹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 61-62.

²⁸² Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 62-63.

²⁸³ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63-64.

çalıştığında seçim hakkı artık ortadan kalkmıştır. Kitabın satın alınma amacı istinsah olmadığı için de kitaptan bir şeyler yazmak seçim hakkını etkilememiştir.²⁸⁴

Eğer bir kişi koyun ya da ineği süt veriyor olması üzerine satın alırsa bu akit câizdir. Eğer bir kişi koyun ya da ineği şöyle şöyle süt veriyor diye nasıl süt verdiğini belirterek satın alırsa bu akit câiz değildir.²⁸⁵

Bu furûk örneğinde satın alınan inekte süt verme şartı arama birinci durum, satın alınan inekte sütün vasfını belirtme ikinci durumdur. Her iki durumda da inek süt veriyor olması şartıyla satın alınmasına rağmen durumların aldıkları hükümler farklılık göstermiştir. Sadece ineğin süt vermesi şartıyla satılması akdi câiz kılarken, sütün özelliğini de belirterek satılması akdi geçersiz hale getirmiştir. Bu iki durumun birleştirici noktası, satın alınan inekte süt veriyor olma şartını ileri sürmedir. Ayırıştırıcı noktası ise ineğin nasıl süt verdiğini belirtmenin artma ve eksilme ihtimali taşıdığından cehâlet içermesi bunun da akdi geçersiz kılmasıdır.

Selem ette câiz değil, iç yağ ve kuyrukta câizdir.²⁸⁶

Bu furûk örneğinde, selem akdinin ette câiz kabul edilmemesi birinci durum, aynı akdin iç yağ ve kuyrukta câiz kabul edilmesi ise ikinci durumdur. Her iki durumda da hayvandan çıkan bir üründe selem akdinin uygulanmak istenmesi bu iki durumun birleştirici noktasıdır. Ayırıştırıcı noktası ise kemiğin miktarının değişkenlik göstermesinden kaynaklı olarak çekişmeye sebep olabilmesidir. Ette bu miktar belli olmayacağı için selemle satım caiz görülmemiş; iç yağ ve kuyrukta ise kemik bulunmadığı için selemle satım caiz görülmüştür.

Netice olarak zikredilen bu örneklerdeki benzerlik, bazı vasıflarda ortaklık oluştursa da bu benzerlik sûreten kurulduğundan karşılaştırılan meseleler birbirinden farklı hüküm almışlardır.

²⁸⁴ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63-64.

²⁸⁵ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63.

²⁸⁶ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 61.

1.3.3. Cem‘ Noktasının Kuvveti

Furûk örneklerinde hem bir benzerliğin var olması gerekmede hem de meseleler birbirinden farklı hüküm aldığı için bu benzerliğin fark noktasına göre daha zayıf olması gerekmektedir. Bu benzerlik yönü, furûk örneklerinde kuvvet bakımından değişiklik göstermektedir. Değişiklik olmasındaki etken de karşılaştırılan meselelerin, konu ve durum itibarıyla farklılaşmasıdır. Konu, akit türünü; durum ise olayı ifade etmektedir. Bunları üç kısımda inceleyebiliriz: Birincisi, aynı konular aynı durumlar arasında yapılan karşılaştırmalar. İkincisi, aynı konular farklı durumlar arasında yapılan karşılaştırmalar. Üçüncüsü, farklı konular aynı durumlar arasında yapılan karşılaştırmalar.

1.3.3.1. Aynı Konular ve Aynı Durumlar Arasındaki Karşılaştırma

Bir kişi sedef satın alır ve içinde inci ya da balık bulursa inci müşterininindir. Ancak kişi tavuk satın alır ve içinde inci bulursa inci satıcınınındır.²⁸⁷

Bu örnekte sedeften ve tavuktan çıkan incinin kimin mülkiyetinde olacağını belirten iki hüküm söz konusudur. Birinci duruma göre inci sedeften çıktığında müşterinin mülkiyetinde olmaktadır. İkinci duruma göre ise inci tavuktan çıktığında satıcının mülkiyetinde sayılmaktadır. Bu iki durumda satın alınan üründen inci çıkması meselenin cem‘ noktasını oluşturmaktadır. Ancak bu cem‘ noktası onların aynı hükmü almasında yeterli olmamış; birincide inci müşterinin olurken ikinci durumda inci satıcının olmuştur. Çünkü birinci meseledeki hükmün ikincisine de verilmesini engelleyen bir fark söz konusudur. Bu fark, birinci durumda satın alınan sedefken ikinci durumda satın alınan tavuktur. İnci sedefin yemiyken tavuğun yemi değildir. Tavuk inci yapamayacağı gibi akit gibi bir durumla inciye de sahip olamaz.²⁸⁸ Bu sebeple de iki durum farklı hükümler almıştır.

²⁸⁷ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 99.

²⁸⁸ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 99.

Bu örnekte her iki meselenin satım akdi olması konu yönüyle aynı olup satın alınan maldan inci çıkması da durum yönüyle aynıdır. Buradaki farklılık ise, konuya örnek teşkil eden nesnenin farklılığıdır ki birincisinde sedefken ikincisinde tavuktur. Burada iki mesele arasında fark noktası cem‘ noktasına nazaran daha hâss (özel) olduğundan fark etkili olmuş ve benzer görünen iki durum farklı hüküm almıştır.

Eğer bir kişi gümüşle kaplanmış yüzüğü kaç dirhem ettiğini bilmeden satın alırsa bu satış câizdir. Ancak gümüşle süslenmiş bir kılıcı ne kadar ettiğini bilmeden satın alırsa câiz olmaz. Çünkü yüzüğün gümüş kaplama olması gümüşün aynı (kendi) değil rengidir. Bundan kurtulmak da mümkün değildir. Bu sebeple gümüşle gümüş satma gibi sayılmaz. Gümüşü gümüş dışında bir şeyle satmak ancak götürü usulü (mücâzefeten) satımla câizdir. Gümüşle süslenmiş kılıçta ise gümüşün kendisi bulunmaktadır. Bu durumda da gümüşten kurtulmak mümkündür. Bu ise gümüşü gümüşle götürü usulü satış olup câiz değildir.²⁸⁹

Bu furûk örneğinde her iki meselenin satım akdi olması konu yönüyle aynı olup satın alınan malda gümüş bulunması da durum yönüyle aynıdır. Buradaki farklılık gümüşün bulunma şekliyle alakalı olup birinci durumda yüzük gümüşle kaplanmışken, ikinci durumda kılıç gümüşle süslenmiştir. Kaplamadaki gümüş ayrılamazken, süslemedeki gümüş ayrılabilir. İşlemlerin değişmesi gümüşten kurtulmada etkili olduğu için de hükümler farklılaşmıştır.

1.3.3.2. Aynı Konular Farklı Durumlar Arasındaki Karşılaştırma

Bir kimse üç gün muhayyerlik hakkı bulunmak şartıyla bir kitap satın alsın ve bu süre zarfında kitaba çalışsa muhayyerlik hakkı bâtıl hale gelir. Eğer kişi, kitaptan bir şeyler yazarsa muhayyerlik hakkı bâtıl olmaz.²⁹⁰

Muhayyerlik hakkı bulunan bir kitapla birinci durumda kitaba çalışılmış, ikinci durumda ise kitaptan bir şeyler yazılmıştır. Her iki durumda da kitap üzerinde tasarrufta bulunulması meselenin cem‘ noktasını oluşturmaktadır. Hükümün farklılaşmasındaki

²⁸⁹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 65.

²⁹⁰ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63-64.

gerekçe; kitabı satın almadaki gayenin, istinsah ve yazma değil, çalışma olmasıdır. Burada da kişi kitabı çalıştığı taktirde akde rıza göstermiş sayılmaktadır.²⁹¹

Bu örnekte her iki meselenin de satım akdi olması konu yönüyle aynılık oluşturmaktadır. Satın alınan kitap üzerindeki tasarrufun farklılaşması ise durumları ayırtmıştır.

Eğer bir kimse bir binek satar ve binilmesini birkaç gün istisna ederse câiz olur, daha fazla gün istisna ederse câiz olmaz. Ancak eğer binilmesini şart koşarsa az ya da çok zaman olduğu fark etmeksizin câiz olur. ²⁹²

Bu örnekteki her iki durumda da satılan bineğin kullanımına istisna getirilmiştir. Birinci durumdaki istisnanın süresinin değişikliği akdin câiz olup olmamasını etkilerken, ikinci durumdaki istisnada süre değişikliği hükmü etkilememiştir. Aynı konular arasındaki bu karşılaştırmada, birincisinde istisnanın binilmemesine dair olması ikincisinde ise binilmesine dair olması farklılık oluşturmaktadır.

Dimaşkî bunun gerekçesini, binişi uzun süre istisna kılmanın satımda garar (belirsizlik) anlamına gelirken; binmeyi şart koşmada böyle bir durum söz konusu olmadığını, burada kiralama ve satım olduğunu bunun ise câiz olduğunu ifade ederek açıklamıştır.²⁹³

Bu örnekte her iki meselenin de satım akdi olması konu yönüyle aynılık oluşturmaktadır. Binmeyi birkaç gün istisna etme ve şart koşma ise durumları ayırtmıştır.

1.3.3.3. Farklı Konular Aynı Durumlar Arasındaki Karşılaştırma

Eğer bir kimse, yolu olan bir ev satın alır ve bütün hakların satıma dahil olduğunu söylemezse, yol satımın kapsamına girmez. Ancak evi kiralar ve

²⁹¹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63-64.

²⁹² Dimaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 104; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî el-Venşerîsî, *'Uddetü'l-burûk, fi cem'i mâ fi'l-mezheb mine'l-cümü'* ve *'l-furûk*, thk. Hamza Ebû Fâris, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990, s. 418-419.

²⁹³ Dimaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 104; Venşerîsî, *'Uddetü'l-burûk*, s. 418-419.

bütün hakların satıma dahil olduğunu söylemezse, yol satımın kapsamına girer.²⁹⁴

Bu örnekteki sûret benzerliği, alınan bir eve yolun dahil olup olmadığı konusudur. Birinci durumda, ev satın alınmış ve yolun akde dahil olduğu söylenmediği için yol eve dahil sayılmamıştır. İkinci durumda, ev kiralandığı için kiralayan kişinin söylemesine gerek olmadan yol evden sayılmıştır. Bunun sebebinin Kerâbîsî, satımda milkü'r-rakabenin esas olması, kiralamada ise rakabenin değil menfaati elde etmenin esas olmasından kaynaklı olduğunu söyleyerek açıklamıştır.²⁹⁵

Burada karşılaştırılan meselelerden birincisinin konusu satım akdi, ikincisinin konusu kira akdidir. Konusu farklı olan bu karşılaştırmada bütün hakların satıma dahil olduğunu söylememe durum bakımından aynıdır. Karşılaştırılan meselelerdeki akdin farklılaşması, benzerlik yönünü azaltmaktadır. Çünkü her fikhî konunun kendine özgü kuralları bulunmaktadır.

Bir kişi gasp edildiğine dair iki şahit getirse ve bu şahitlerden biri gaspın perşembe günü diğeri cuma günü olduğunu söylese şahitlikleri kabul edilmez. Kişi âzat edildiğine dair iki şahit getirse ve bu şahitlerden biri âzadın perşembe günü diğeri cuma günü olduğunu söylese şahitlikleri kabul edilir.²⁹⁶

Birinci durumda şahitlerin farklı günü söylemesi gasp olayının vaktiyle ilgilidir. İkinci durumda şahitlerin farklı günü söylemesi ise âzadın gerçekleştiği vakitle ilgilidir. Gaspta kişinin elinden malın aynı gittiği için, gasp edilen malın taşınması, değişimi tekrarlanabilir değildir. Köle âzadı ise sözden ibaret olup sözün tekrarlanması mümkündür. Bu sebeple birinci durumda şahitlikler kabul edilmezken; ikinci durumda şahitlikler kabul edilmiştir.²⁹⁷ Gasp ve söz durumlarının tekrarlanabilirliğine göre durumun değerlendirilmesi aklî bir çıkarımla elde edilmiştir.

²⁹⁴ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 296.

²⁹⁵ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 296-297.

²⁹⁶ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 202-203.

²⁹⁷ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 202-203.

Netice olarak karşılaştırılan meselelerde konuların ve durumların farklılaşması, benzerlik yönü açısından ters orantılı bir etkiye sahip olmuştur. Akitlerin, meselelerdeki durumların ve akdin konusu olan nesnelerin farklılaşmasıyla benzerlik yönü azalmaktadır. Özellikle her akdin kendine özgü kuralları olduğundan akdin farklılaşması, hükmün de değişmesinde doğal bir sonuç olarak gözükmemektedir. Sonucun bu tabiiliği, meselelerin anlaşılır olduğu anlamına gelmemektedir. Şöyle ki bu benzerlikler fıkıh alanında uzman olmayan ya da fıkıh alanında yetkin olmaya çalışan kişiler tarafından kafa karıştırıcıdır. Çünkü bu, fikhî bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirebilme ve fikhî nüanslara hâkim olma yetisini gerektirmektedir ki fıkıh alanında uzman olmayan kişiler bu özelliklere sahip değildir. Bu yönüyle furûk örnekleri fikhin inceliklerini ortaya koyarak fıkıh alanında uzman olmayan kişiler için de meselelerin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Zikrettiğimiz örnekler fark noktasının daha kuvvetli olduğu karşılaştırmalardır. Ancak karşılaştırılan meseleler arasında cem‘ noktasının daha güçlü olduğu durumlar da bulunmaktadır. Cüveynî bu husûsu şöyle açıklamıştır: Cem‘ noktasının daha güçlü olduğunu gösteren bir delil olduğu zaman cem‘ yapılır, yani meselelere aynı hüküm verilir. Kişinin yerine getirmediği hacc yükümlülüğünün borca kıyas edilerek yerine getirilmesi, bu tür cem‘e örnek olarak verilebilir. Çünkü bu meselede yapılan cem‘ işlemi, şu hadis ile uyumludur: *Bir adam, Resûlullah’a (sav) “Ey Allah’ın peygamberi! Babam hacc yapamadan vefât etti. Ben onun yerine hacc yapayım mı?” diye sorunca; Resûlullah (sav) ona “Babanın borcu olsa öder miydin?” dedi. Adam “Evet” diye cevap verince, Resûlullah (sav), “Allah’ın hakkı ödenmeye daha layıktır.” dedi.* Bu meselede rivâyet edilen hadisten dolayı hac yükümlülüğü, borca kıyas edilerek borçla aynı hüküm verilmiş yani cem‘ işlemi yapılmıştır.²⁹⁸

2. FURÛK ÖRNEKLERİNDEKİ FARK NOKTASI

Fark, furûk örneğinde karşılaştırılan iki benzer meselenin birbirinden ayrı hükümler almasında etkili olmuş noktadır. Furûk örneğinde karşılaştırılan iki fikhî mesele, sûreten birbirine benzer. Bu benzerlik, yani cem‘ noktası açıkça ifade edilmez. İki durumu da

²⁹⁸ Cüveynî, *el-Kâfiye fi’l-cedel*, s. 322; Bağçivan, “Nevevî’nin Furûk Meselelerinin Tespiti”, s. 47.

okuyan kişi aralarındaki benzerliğe kendisi ulaşır. Nitekim furûk örnekleri yapı olarak, iki farklı durum arasında sûreten bir benzerlik kurulmasına imkan tanır. Bu sebeple furûk yazımı için benzerliğin yazar tarafından zikredilmemesi doğal bir durumdur. Sûreten kurulabilen bu benzerlik, okuyucu tarafından anlaşılır olsa da hükmün farklılaşmasına etki eden gerekçe aynı anlaşılabilirlikte değildir. Bunu anlamak bazen basit bir incelemeyi bazense derinlemesine bir tefekkürü gerektirir. Furûk örneğinde kilit bir işleve sahip olan fark noktasını řu açılardan incelemek, farkın mahiyetine açıklık getirecektir:

- Fıkhî furûk örneklerinde fark nasıl belirlenmektedir?
- Fıkhî furûk örneklerindeki farkın oluşmasındaki gerekçeler nedir?
- Fıkhî furûk örneklerinde belirlenen fark noktaları, kuvvet açısından incelendiğinde ne ifade eder?

2.1. Farkın Belirlenmesi

Furûk örneklerinde iki benzer meseleyi birbirinden ayrıştıran fark, furûk müelliflerince “bâtın”, “ahkâm”, ve “meânî” yönünden olduğu ifade edilmişti.²⁹⁹ Furûk örneğini okuyan kişi, farkın hükümde olduğunu açık bir şekilde görür ancak bunun sebebini anlayamaz. Çünkü burada hükmün ardındaki mantığın bilinmemesi durumu vardır ki furûk müelliflerinin ayrıştırmacı fıkhî noktaları ortaya koyması bu mantığı anlaşılır kılar.³⁰⁰ Sıkkîlî *en-Nüket ve'l-furûk* adlı eserinde fıkıh tahsil eden öğrencilerle fıkhî konularda uzman olmayan kişilerin ihtilaflı meseleler arasındaki farkları anlamakta zorluk çekeceğini varsayarak, bu mevzuları incelediğini ifade etmiştir.³⁰¹

Furûk-kıyas ilişkisini incelediğimiz başlıkta, asıl ile fer' arasındaki illiyet vasfının ortaya çıkmasını engelleyen sebeplerden biri olarak fark noktası üzerinde durmuştuk. Fark belirlenirken tenkîhu'l-menât metoduyla illet açığa çıkarılarak, hüküm için münasip olan ve münasip olmayan vasıflar ortaya konmaktaydı. Karâfî de farkı, iki meselenin birinde bulunup, diğesinde bulunmayan hüküm için münâsîp olan mananın ortaya çıkarılması olarak tanımlamıştır. Bunu açıklayan iki örnek de zikretmiştir. Birincisi;

²⁹⁹ Bkz. I. Bölüm, “İlgili Kavramlar” başlığı.

³⁰⁰ Saba, *What's The Difference?*, s. 192.

³⁰¹ Sıkkîlî, *en-Nüket ve'l-furûk*, I, 22.

buğdayla pirinci karşılaştırarak pirincin ribevî mallardan sayılamayacağını iddia edenler hakkındadır. Bu çıkarıma varanlar gerekçe olarak, buğdaya göre pirincin daha beyaz olması ve başağındaki kabuğundan daha kolay ayrılması sebebiyle pirinçle buğday arasında fark olduğunu söylemişlerdir. Karâfî ise bu farkın hükme ulaşmada münasip bir vasıf olmadığı görüşündedir.

İkincisi; alışverişte gararın (belirsizliğin) akdin sıhhatine engel olduğu gibi hibenin de sıhhatine engel olur diyenlere karşı zikrettiği farka dairdir. Karâfî alışverişte kazanç elde etme amacı olduğundan belirsizliğin akdin sıhhatine zarar verdiğini, hibenin ise bağış olmasından dolayı belirsizliğin akdin sıhhatine zarar vermeyeceğini belirterek alışveriş ve hibe arasındaki farkı ortaya koymuştur. Ona göre hibede, hibe edilen kişiye herhangi bir şey verilmesi de zarar görmezken alışverişte belirsizlikten dolayı müşteri zarar görebilir.³⁰² Ona göre bu fark da hüküm için münasip bir vasıftır.³⁰³

Tûfî de farkı, asıldaki bir vasfın ortaya çıkarılması ya da fer'e özgü olan hükmün ortaya çıkarılması olarak tanımlamıştır.³⁰⁴

Zikre değer bir nokta da meselelerin cem' ve fark noktalarını belirleme veya hangisinin dikkate alınacağını tespit etme, çoğu zaman ictihada dayalı olduğu için bu durum müçtehitler arasında görüş farklılığına neden olabilmesidir. Şöyle ki furûk müellifleri benzer iki meselenin hüküm olarak değişiklik göstermesindeki farkı, şer'î naslara, aklî delillere, dil kurallarına ve mezhep imamlarının görüşlerine başvurarak belirlemektedir. Farkın gerekçeleri olarak da ifade edebileceğimiz bu hususlar yorumlama içerdiğinden dolayı da aynı meselelere farklı hükümler verilebilir.

2.2. Farkın Gerekçesi

Farkın gerekçesinden kastımız, iki benzer durum arasında hükmün farklı olmasına tesir eden sebebin ne olduğudur. Genel olarak fıkıhta bunun en temel sebeplerinden biri, mezhep farklılığı olmakla birlikte furûk yazımında durum değişmektedir. Çünkü furûk eserlerindeki karşılaştırmaların çoğu mezhepte verilen hükümler arasındadır. İki mesele,

³⁰² Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl fi ihtisâri'l-mahsûl fi'l-usûl*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004, s. 313; Bağçivan, "Nevevî'nin Furûk Meselelerinin Tespiti", s. 38.

³⁰³ Bağçivan, "Nevevî'nin Furûk Meselelerinin Tespiti", s. 38.

³⁰⁴ Tûfî, *'Alemlü'l-cezel*, s. 72.

kâide ya da kavram karşılaştırılırken müellif, mensubu olduğu mezhep çerçevesinde konuyu ele almaktadır. Söz gelimi Kerâbîsî Hanefî mezhebindeki, Dımaşkî Mâlikî mezhebindeki, Cüveynî Şâfiî mezhebindeki, Nâsır es-Sâ'dî ise Hanbelî mezhebindeki metodolojiye uygun olarak karşılaştırmayı yapıp hükümlerin farklılaşma gerekçesini ortaya koymaktadır. Mezhepler arası ihtilaflarda bir mezhebin görüşü eleştirilirken nüansların karıştırıldığı iddiası furûku gündeme getirse de incelediğimiz eserlerde bu şekildeki örnekler sınırlıydı.

Furûk müellifleri benzer iki meselenin hüküm olarak değişiklik göstermesindeki farkı; şer'î naslara, aklî delillere, dil kurallarına ve mezhep imamlarının görüşlerine başvurarak belirlemektedir. Furûk müelliflerin üslup farklılığına bağlı olarak farkın gerekçesi kimi zaman delilleriyle birlikte zikredilmiş kimi zamansa sadece farkın ifade edilmesiyle yetinilmiştir. Söz gelimi Hanefî müellif Muhammed el-Kerâbîsî *Kitâbu'l-furûk* adlı eserinde meseleler arasındaki farkları açıklarken çoğu zaman farkların dayandığı illetleri ve delilleri de zikrederek ayrıntılı bir şekilde farkı belirleyen etkenleri ele almıştır. Bunlar; nas, dil kuralları, örf, mezhep imamlarının görüşleri ve akli deliller şeklinde olup birçok yerde aktardığı farkların kaynaklarını da zikretmiştir.

Bey' akdinde toplam elli üç mesele inceleyen ve farkları ayrıntılı bir şekilde ele alan Esad el-Kerâbîsî, iki durum arasındaki farkı, nas ve mezhep âlimlerinin görüşlerinden delillere yer vererek açıklamıştır.

Nâtîfî *el-Ecnâs ve'l-furûk* adlı eserinde aktardığı konuları mezhep kaynaklarından nakillere başvurarak açıklamış, konuların çoğunu görüş sahiplerine ve eserlerine atıf yaparak aktarmıştır. Söz gelimi ekmeğin ödünç olarak ya da selemle verilmesini incelerken Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) bu konudaki görüşüne, hangi kitapta geçtiğini de belirterek yer vermiştir.³⁰⁵

Diğer bir Hanefî müellif Ebû Bekir en-Nisâbûrî ise *Kitâbu'l-furûk* adlı eserinde farkın dayandığı delillere, yer yer mezhep imamlarının görüşlerinden ve nâstan açıklamalar getirse de genel olarak sadece farklara işaret etmekle yetinmiş, çok nadir delil zikretmiştir.

³⁰⁵ Orhan, "Nâtîfî'nin el-Ecnâs ve'l-Furûk Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili", s. 421.

Cüveynî farkı, Kitap ve Sünnet'in zâhirine ve akli gerekçelere dayanan fark olmak üzere iki grupta incelemiştir. Akli gerekçelere dayanan farkı da “fasl-tebayün farkı” ve “cem‘ farkı” olmak üzere ikiye ayırmıştır.³⁰⁶

Fasl-tebayün farkı:

İmam Şâfiî dedi ki umre, tavafın başlangıcından önce bir sözle hacca dahil edilebilir. Hac ise umreye dahil edilemez.³⁰⁷

Bu iki mesele arasındaki fark, hac için ihrama giren kişinin tavaf, say, vakfe vb. şeyleri yapması gerekirken umrede sadece tavaf ve say bulunmasına dairdir. Birinci durumdaki kişinin umre için ek bir şey yapmasına gerek olmadığı için umrenin dahil olmasında sıkıntı olmamaktadır. Ancak umre niyetiyle ihrama giren kişinin sonradan haccı umreye dahil etmesi umrede olmayan vakfe ve remy gibi farzların yapılışını da gerektirmektedir. Bu sebeple hac umreye dahil edilememektedir.³⁰⁸

Cem‘ farkı:

Haremde bir sözle hac ihramına girmek câizdir. Haremde umre ihramına girmek câiz midir? Bunun hakkında iki söz vardır: Kim ki haremde hac için ihrama girerse Arafat’da vakfe için hille çıkması gerekir. Arafat ise hill bölgesindedir. Bu ibadetinde hill ve haremi birleştirmiş olur. Umre yapan kişinin de umresinde hill ve haremi birleştirmesi gerekir. Eğer haremde ihrama girmesine izin verirse ibadetinde harem ve hill gerçekleşmez. Çünkü ihramdan sonra umre yapmak tavaf ve sa‘yi gerektirir ki bunlar harem bölgesinde yapılır. Bu ise cem‘ farkıdır. Çünkü biz hill ve haremi bir ibadette vâcip kıldık.³⁰⁹

Gerekçe olarak zikredilen noktalardan biri de mezhep içindeki imamlarının farklı görüşleri olmakla beraber; bunlar da temelde naslara, akli gerekçelere ve dil kurallarına dayandığından, dolaylı olarak zikrettiğimiz kısımlara dahil olmaktadır. Netice olarak bu gerekçeleri Kitap ve Sünnet kaynaklı fark ve akli gerekçeye dayanan fark olmak üzere iki kısımda ele alabiliriz.

³⁰⁶ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 42-43.

³⁰⁷ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 44.

³⁰⁸ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 44.

³⁰⁹ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 44-45.

2.2.1. Kitap ve Sünnet Kaynaklı Fark

Benzer meselelerin farklı hüküm almasındaki gerekçe bazen Kitap ve Sünnet'ten kaynaklanmaktadır.

Muhâbere haram, müsâkât ise câizdir. “Resûlullah (sav), muhâbereyi nehyettiği için haram; Resûlullah'ın (sav), Hayber'de yaşayanlarla müsâkât yaptığına dair gelen rivâyetlerden dolayı da müsâkât helâldir.”³¹⁰

Cüveynî bu örnekte, muhâbere³¹¹ ve müsâkât³¹² ortaklığının hüküm olarak farklılaşma sebebinin nas kaynaklı olduğunu ortaya koymuştur. O, bu tür durumlarda Sünnet'e dayanan bir meseledeki hükmün, yine Sünnet'e dayanan (benzer) başka bir meseledeki hükümle reddedilemeyeceğini, bu meselelere aynı hükmün verilemeyeceğini söylemiştir.³¹³

Mecûsî ya da besmeleyi kasıtlı olarak terk eden biri tarafından kesilmiş iki adet hayvanın satın alınması bu satımı tamamıyla fasit kılar. Satın alınan iki köleden birinin müdebber (ölüme bağlı olarak âzat edilecek) köle olması durumunda sadece müdebber olmayan kölenin satımı câiz olur.³¹⁴

Birinci durumda hayvanın kesimi, Mecûsî biri tarafından ya da besmeleyi kasıtlı olarak terk eden biri tarafından gerçekleştirilmiştir. Kerâbîsî bunun yasaklandığına dair açık bir nas bulunduğunu ifade eder. Bu nas, “*Üzerine Allah'ın adı anılmayanları yemeyiniz*”³¹⁵ âyetidir. Hakkında açık nas olan bir durum olduğu için mesele ictihada açık değildir. Bu sebeple kâdının cevaz vermesi gibi bir durum olsa dahi işlem geçerli sayılmaz. İkinci durumda ise müdebber olmayan bir köle ve bir müdebber kölenin satımı söz konusudur. Bunların satımının fesadına dair bir nas gelmediği için her iki satım da

³¹⁰ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 42-43.

³¹¹ Muhâbere: Tohumlar işçiden olacak şekilde araziden çıkacak ürünün bir bölümü karşılığında arâzinin işlenmesi üzerine yapılan akittir. Hüseyin Kayapınar, “Müzâraa” *DİA*, XXXII, 234.

³¹² Müsâkat: Çıkacak ürünü belli bir oranda paylaşmak üzere meyve bahçesi veya üzüm bağı sahibiyle bunların bakım ve sulamasını üstlenecek işletmeci arasında yapılan sözleşmedir. Hamdi Döndüren, “Müsâkat”, *DİA*, XXXII, 70.

³¹³ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 42-43.

³¹⁴ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 54-55.

³¹⁵ En'âm, 6/121.

akit kapsamında değerlendirilir. Ancak müdebber kölenin satımının yasaklanmasına dair gelen rivâyetle müdebber köle satımının akitten fesihle çıkması gerekir. Akitte birinin feshi diğerinin feshini de gerektirmediğinden; müdebber olmayan köle satımı geçerli, müdebber köle satımı ise bâtil sayılmıştır.³¹⁶

Bir başka örnek olarak şartlı satımla alakalı iki durum arasındaki fark açıklanırken Hz. Peygamber'in şartlı satımı yasakladığına dair olan hadisi delil olarak zikredilmiştir.³¹⁷

Zikrettiğimiz örneklerde iki benzer durum arasında hüküm farklılaşmasının sebebi doğrudan Kur'an ve hadislerdir. Farkın nassa dayandığı bu örneklerde aklî gerekçelere de yer verilebilir. Ancak Cüveynî bunun ek bir açıklamadan ibaret olduğunu, nassa dayanan farktan dolayı oluşan hükümlerin aklî gerekçesini sormaya gerek olmadığını belirtir.³¹⁸

2.2.2. Akli Gerekçeye Dayanan Fark

Benzer meselelerin farklı hüküm almasındaki gerekçelerden biri de fikhî nüanslar olmaktadır ki bunlar fıkıh alanında uzman olan kişiler tarafından ortaya konur.

Bir kişi buğdayı belli bir ölçekle selem olarak verirse bu akit geçerli değildir. Bir kişi buğdayı belli bir ölçekle satarsa bu akit câizdir.³¹⁹

Birinci durumda buğdayın belli bir ölçekle verilmesi selem akdiyle, ikinci durumda buğdayın belli bir ölçekle verilmesi ise satım akdiyle gerçekleşmiştir. Selemde malın kabzı akitten sonra gerçekleştiğinden aradan geçen vakitte ölçeğin zarar görme ihtimali vardır. Bu da çekişmeye sebep olacağından teslim imkansız hale gelebilir ve bu durumda akit geçerli olmaz. Satımda ise malın teslimi akit esnasında gerçekleşir. Bu sürede ölçeğin zarar görmesi nadir bir olay olup teslim imkan dahilindedir. Bu sebeple akit geçerlidir.³²⁰

³¹⁶ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 54-55.

³¹⁷ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 62.

³¹⁸ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, I, 42.

³¹⁹ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 195-196; Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63.

³²⁰ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 195-196; Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63.

İki durum arasındaki farkın gerekçesi, malın kabzedildiği anda, çekişmeye mahal vermemek için ölçeğin akit esnasındaki ölçekle aynı olması gerekliliğidir. Bu da akli çıkarımla ortaya konmuştur.

Bir kimse üç gün muhayyerlik hakkı bulunmak şartıyla bir kitap satın alsın ve bu süre zarfında kitabı okusa muhayyerlik hakkı bătıl hale gelir. Eğer kişi, kitaptan bir şeyler yazarsa muhayyerlik hakkı bătıl olmaz.³²¹

Muhayyerlik hakkı bulunan bir kitapla birinci durumda kitap okunmuş, ikinci durumda ise kitaptan bir şeyler yazılmıştır. Nîsâbûrî bir kişinin kitabı, istinsah ve yazma amacıyla değil, okumak için satın aldığını, bunun da akde rıza gösterme anlamına geldiğini ifade eder.³²²

İki durum arasındaki farkın gerekçesi, kitabın satın alınmadaki amaçtan kaynaklanmaktadır ki bu da akli bir gerekçeyle belirlenmiştir.

Bir kişi gasp edildiğine dair iki şahit getirirse ve bu şahitlerden biri gaspın perşembe günü diğeri cuma günü olduğunu söylese şahitlikleri kabul edilmez. Kişi âzat edildiğine dair iki şahit getirirse ve bu şahitlerden biri âzadın perşembe günü diğeri cuma günü olduğunu söylese şahitlikleri kabul edilir.³²³

Birinci durumda şahitlerin farklı günü söylemesi gasp olayının vaktiyle ilgilidir. İkinci durumda şahitlerin farklı günü söylemesi ise âzadın gerçekleştiği vakitle ilgilidir. Gaspta kişinin elinden malın aynı gittiği için, gasp edilen malın taşınması, değişimi tekrarlanabilir değildir. Köle âzadı ise sözden ibaret olup sözün tekrarlanması mümkündür. Bu sebeple birinci durumda şahitlikler kabul edilmezken; ikinci durumda şahitlikler kabul edilmiştir.³²⁴

Gasp ve söz durumlarının tekrarlanabilirliğine göre durumun değerlendirilmesi aklî bir çıkarımla elde edilmiştir.

³²¹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63-64.

³²² Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63-64.

³²³ Kerâbisî, *Kitâbul-furûk*, s. 202-203.

³²⁴ Kerâbisî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 202-203.

Abdülhak “Pazardaki malın değer kaybetmesi, malın helak olduğu anlamına gelmez” demiştir. Pazardaki malla diğer malların arasında fark; mal genellikle ticaret yapmak için değil, sahip olmak için satın alınır. Bu sebeple ücretindeki düşüşün pek bir etkisi yoktur. Onun dışında alınan malların büyük bir çoğunluğu ise ticaret için alınıp kâr etme beklendiği için bunlardaki fiyat farkı kayıp olarak görülür.³²⁵

Bu örnekte Mâlikî fakih Sıkkî meseleleri karşılaştırırken doğrudan mezhep imamının görüşüne yer vermiştir. Bu görüşte de akli bir çıkarım uygulanmıştır.

Aynı furûk örneklerine farklı fıkıh mezhepleri birbirlerinden değişik akli gerekçelerle de delillendirme yapmıştır.

Eğer bir kimse bir malı ücreti olmaksızın satın alırsa bu satım bâtıldır. Ancak eğer bir kişi bir kadınla mehir belirlemeden evlenirse bu nikâh geçerlidir.³²⁶

Karşılaştırılan bu iki meselenin benzerlik noktası, ücreti belirlemeden akdin yapılmasıdır. Birinci durum olan satım akdinde ücretin belirlenmemesi satımı bâtıl hale getirmiştir. İkinci durum olan nikâh akdinde mehrin belirlenmemesi akdin sonucuna etki etmemiştir.

Mahbûbî bu iki benzer mesele arasındaki farkın akit türünden kaynaklandığını; satın alma muâvaza (karşılıklı bedel değişimi) akdi olduğu için ivaz (bedel) olmaksızın geçerli olmadığını, nikâh akdinin ise muâvaza akdi olmadığı için mehrin olmamasının akdi bâtıl hale getirmediğini söylemiştir.³²⁷

Mâlik dedi ki nikâh akdi mehri zikretmeksizin geçerli olur. Satım akdi ise ücreti söylemeden geçerli olmaz. İkisi de muâvaza akdidir.³²⁸

³²⁵ Sıkkî, *en-Nüket ve'l-furûk*, s. 30-31.

³²⁶ Mahbûbî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 58b-59a.

³²⁷ Mahbûbî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 59a.

³²⁸ Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, s. 114.

Karşılaştırılan bu iki meselenin benzerlik noktası, yukarıdaki örnekte olduğu gibi ücreti belirlemeden akdin yapılmasıdır. Aynı şekilde Mâlikî mezhebinde de ücreti belirlemeden yapılan bu akitler satımı bâtil hale getirirken nikâhı etkilememiştir.

Dımaşkî bu iki benzer mesele arasındaki farkın akdin gayesinden kaynaklandığını; nikâhtaki kastın mehir değil sevgi, bağlılık ve kavuşma olduğundan mehir zikredilmese de akdin geçerli olduğunu; satımdaki gayenin ise ücret olduğunu ve kasıt bu olduğu sürece de ücreti zikretmeden akdin geçerli olmayacağını söylemiştir.³²⁹

Hanefî ve Mâlikî mezhebinden zikrettiğimiz bu iki örnekte de karşılaştırılan meseleler ve bu meselelerin hükümleri aynı olup hükümdeki gerekçe değişiklik göstermiştir. Hanefî mezhebine göre satım, muâvaza akdi olarak kabul edilirken; nikâh, muâvaza akitlerinden sayılmamıştır. Muâvaza akitleri bir bedel ödemeyi gerektirdiğinden dolayı da satımda bu bedelin olmaması akdi bâtil hale getirmiştir. Nikâh muâvaza akdi olmadığı için nikâhta mehrin zikredilmemesi ise akdin sonucunu etkilememiştir.

Mâlikî mezhebine göre nikâh da muâvaza akdi olarak kabul edilmektedir. Bu durumda Hanefî mezhebinin mantığına göre Mâlikîlerin nikâhta mehir zikretmemesi akdi geçersiz hale getirirdi. Ancak sonuç bu şekilde olmamıştır. Çünkü Mâlikîlerde iki akit türü aynı olsa da akitlerdeki gaye değiştiği için hüküm de farklılaşmıştır. Hanefîlerde ise iki akit türünün de farklı isimlendirilmesi hükmü bu doğrultuda etkilemiştir.

Muâvaza terimi nikâh gibi borçlar hukukunun dışında kalan hukuki tasarruflar için de kullanılmaktadır. Bazı müellifler sırf malî hakların değişimine aracılık eden akitleri belirtmek için “*el-muâvazâtü’l-mâliyye*” tabirine yer vermişlerdir.³³⁰ Mâlikî fakihler nikâh akdini muâvaza olarak değerlendirmekle beraber “*el-muâvazâtü’l-mâliyye*” kapsamında görmezler.

Fark, Kitap ve Sünnet’ten kaynaklansa da akli bir gerekçeden kaynaklansa da furûk müellifleri bu meseleleri, benzer görünmesine rağmen farklı hüküm almaları sebebiyle kitaplarında işlemişlerdir. Karşılaştırılan bu meselelerdeki fark noktasını bilmemek okuyucudaki iki tür eksikliği göstermektedir. Birincisi, Kitap ve Sünnet’e hâkim olmamak. İkincisi fikhî bütüncül şekilde değerlendirememek. İkinci türden olan meselelerin furûk eserlerinde işlenmesi daha kayda değerdir. Çünkü âyet ve hadislerde

³²⁹ Dımaşkî, *el-Furûku’l-fikhiyye*, s. 114.

³³⁰ Bilal Aybakan, “Muâvaza”, *DİA*, XXX, 331.

hükmü açıkça belirtilen şeyler üzerine akıl yürütmeye ihtiyaç yoktur. Bu durumdaki meselelerin neden farklılaştığını doğrudan Kitap ve Sünnet'te görebiliriz. Akli çıkarımdan kaynaklı durumlarda ise ictihad devreye girdiği için âyet ve Sünnet bilgisi tek başına yeterli olmamakta, farklı uzmanlıklara da ihtiyaç duyulmaktadır. Furûk eserlerinin bey' bölümünde ele alınan meseleler de daha çok ikinci türdedir.

2.3. Hükme Etkisi Yönüyle Cem' ve Fark

Furûk örneklerinde belirlenen farkın hükme etki edebilmesi için fark noktasının, cem' noktasına nazaran daha kuvvetli olması gerekmektedir. Bu da Fâdânî'nin ifadesiyle, farkın hayalî varsayımlara dayanmamasıyla olur. Eğer fark, cem'den daha zayıfsa cem' noktasıyla amel edilerek meselelere aynı hükmün verilmesi gerekir.³³¹

2.3.1. Farkın Kuvvetini Etkileme Açısından Cem' Noktası

Furûk örneklerinde karşılaştırılan iki benzer meselenin farklı hüküm alması, cem' noktasının etkili olamadığını göstermektedir. Bu da benzerliğin fark noktasına göre daha zayıf olduğu anlamına gelmektedir. Zerkeşî meseleleri birbirinden ayıran farkın, aralarındaki cem'den daha hâss olmasıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir.³³² Çünkü cem' noktasının daha hâss olması durumunda âmm olan fark etkili olamaz.³³³ Nitekim cem' noktasının fark noktasına nazaran daha kuvvetli olduğu durumlarda karşılaştırılan meselelerin aynı hükmü alması gerekir ki bu da furûka bir örnek oluşturmamaktadır.

Bir kişi buğdayı belli bir ölçekle selem olarak verirse bu akit geçerli değildir. Bir kişi buğdayı belli bir ölçekle satarsa bu akit câizdir.³³⁴

Bu örnekteki benzerlik, buğdayın belli bir ölçekle verilmesidir. Her iki durumda da buğday belli bir ölçekle verilmesine rağmen birinci durumda akit geçerli sayılmamış,

³³¹ Fâdânî, *el-Fevâ'idü'l-ceniyye*, s. 100.

³³² Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 302, 306.

³³³ Bâhüseyn, *el-Furûku'l-fikhîyye*, 56.

³³⁴ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63.

ikinci durumda ise akit câiz kabul edilmiştir. Çünkü birinci durumda selem akdi söz konusuysen ikinci durumda satım akdi söz konusudur. Selemde malın kabzı akitten sonra gerçekleştiğinden aradan geçen vakitte ölçeğin zarar görme ihtimali vardır. Bu da çekişmeye sebep olacağından teslim imkansız hale gelebilir ve bu durumda akit geçerli olmaz. Satımda ise malın teslimi akit esnasında gerçekleşir. Bu sürede ölçeğin zarar görmesi nadir bir olay olup teslim imkan dahilindedir. Bu sebeple akit geçerlidir.³³⁵

İki durum arasındaki farkın gerekçesi, malın kabzedildiği anda, çekişmeye mahal vermemek için ölçeğin akit esnasındaki ölçekle aynı olması gerekliliğidir. Buradaki fark noktası cem‘ noktasına nazaran daha hâss olduğu için meseleler birbirinden farklı hüküm almıştır.

Kişiler selem akdinden vazgeçer ve bedelde anlaşılamazlarsa yeminleşmezler. Borçlanan tarafın dediği olur. Eğer kişiler satım akdinden vazgeçer ve bedelde anlaşılamazlarsa yeminleşirler.³³⁶

Bu örnekteki benzerlik, akit sonrasında tarafların akitten vazgeçmesiyle bedelde anlaşamamasıdır. Birinci durumda, bu olay selem akdiyle gerçekleştiğinden tarafların yeminleşmesine gerek olmamış, borçlanan tarafın dediği geçerli olmuştur. İkinci durumda, bu olay satım akdiyle gerçekleştiğinden tarafların yeminleşmesi gerekmiştir. Çünkü, akitten vazgeçme fesih anlamına gelmektedir. Selem akdinden vazgeçildiğinde de borç düştüğü için akit ikaleyle fesholmuştur. Artık akde geri dönmenin imkansız olduğu bu durumda, borçlanan tarafın sözüne itibar edilir. Bey‘ akdinde ise satılan mal durduğu için ikale mümkündür. Bu durumda da akitten dönmeden kastedilen şey gerçekleşir.³³⁷ Buradaki fark noktası cem‘ noktasına nazaran daha hâss olduğu için meseleler birbirinden farklı hüküm almıştır.

Mâlik şöyle demiştir: “*Nikâh akdinde muhayyerlik câiz değildir, ancak bey‘ akdinde câizdir. Halbuki her ikisi de muâvaza akitlerindendir.*”³³⁸

³³⁵ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 195-196; Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 63.

³³⁶ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 200-202.

³³⁷ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 200-202.

³³⁸ Kâdî Abdülvehhâb, *el-Furûk*, s. 158.

Bu iki durum arasındaki cem‘ noktası, her iki akdin de -Mâlikî fakihlere göre- muâvaza olmasıdır. Her iki akit de muâvaza olmasına rağmen muhayyerlik nikâh akdinde câiz olmamış, bey‘ akdinde ise câiz olmuştur. Çünkü bey‘ akdinde muhayyerlik bulunmasının sebebi satın alınan şeyin denenmesi içindir. Nikâh akdi için ise bu deneme sahih olmadığından muhayyerlik söz konusu değildir.³³⁹ Fark noktasının daha güçlü olması sebebiyle iki mesele birbirinden farklı hüküm almıştır.

Bu örnekteki cem‘ noktası olan, her iki akdin de muâvaza olması; fark noktası olan, satımda deneme mümkünken nikâhta deneme ihtimalinin olmamasına göre daha genel bir durumdur. Fark noktası daha hâss olduğu için de meseleler birbirinden farklı hüküm almışlardır.

Bir kişi, yolu olan bir ev satın alsa ve satıcı, haklarının tamamının dahil olduğunu söylemese, yol eve dahil değildir. Eğer kişi evi kiralasa, kiraya veren söylemese de yol evdendir.³⁴⁰

Bu örnekteki benzerlik, alınan bir eve yolun dahil olup olmadığı konusudur. Birinci durumda, ev satın alınmış ve yolun dahil olduğu söylenmediği için yol eve dahil sayılmamıştır. İkinci durumda, ev kiralandığı için kiralayan kişinin söylemesine gerek olmadan yol evden sayılmıştır. Buradaki hükmün farklılaşmasındaki gerekçe, satımda milkü’r-rakabenin esas olması; kiralamada ise rakabenin değil menfaati elde etmenin esas olmasıdır.³⁴¹ Fark noktası daha hâss olduğu için de meseleler birbirinden farklı hüküm almışlardır.

Bir şeyler taşımak için kayık kiralayan bir kimsenin kiraladığı kayık rüzgar sebebiyle varması gereken yere gidemeden kalktığı yere geri gelirse kiralayan kişi kayıktaysa kira ücretini vermek zorundadır, kayıkta değilse vermez.³⁴²

³³⁹ Kâdî Abdülvehhâb, *el-Furûk*, s. 158.

³⁴⁰ Kerâbîsî, *Kitâbu’l-furûk*, s. 298.

³⁴¹ Kerâbîsî, *Kitâbu’l-furûk*, s. 298-299.

³⁴² Hassan, *Kitâbu’l-furûk*, s. 71.

Bu örnekteki benzerlik, kiralanan bir kayığın varış yerine gidemeden geri dönmesidir. Benzer görünen bu iki durumu fakihler, kiracının kayıkta bulunma durumuna göre farklı değerlendirmişlerdir. Şöyle ki kiracı kayıktaysa kayığın geri dönmesi rüzgara değil kiracıya izafe edilmiş, kiracı kayıkta değilse kayığın geri dönmesi rüzgara nispet edilmiştir. Bu sebeple de birinci durumda ödeme yapmak gerekliken ikinci durumda gerekli olmamıştır.

Ele aldığımız örneklerdeki karşılaştırılan durumlar arasında sûreten benzerlik kurulabilmektedir. Bu, farklı iki durum arasında karşılaştırma yapmayı mümkün kılmaktadır. Karşılaştırılan durumlardaki cem‘ noktasının fark noktasına nazaran daha zayıf olması sebebiyle de benzer durumlar farklı hükümler almıştır.

Cem‘ noktası ve fark noktası arasında kuvvet açısından bir değerlendirme yapma ictihada dayalı bir durum olduğu için müctehidlerin aynı durumlara farklı hüküm vermesi de mümkündür. Söz gelimi, bazı âlimler çocuğun malından zekât verilmesi hakkında hem bâliğ olanın hem de çocuğun malının nâmî olması nedeniyle onun malından zekât verilmesinin vâcib olduğunu söylemişlerdir.³⁴³ Ebû Hanîfe ise çocuk ile bâliğ olan kişinin mükellef olup olmama açısından farklı olmaları nedeniyle çocuğun malında zekâtın vâcib olmadığı görüşünü benimsemiştir.³⁴⁴ Ancak çocukların mallarından zekâtın verilmesinin vâcib olduğu görüşünde olanlar “*Her kim, bir yetimin malının sorumluluğunu üstlenirse, malın zekâtı verilerek yok olmaması için ticaret yapsın.*” hadisini delil göstererek bâliğ olanlarla olmayanlar arasındaki cem‘ noktasının (mallarının nâmî olmasının) daha kuvvetli olduğunu söyleyerek iddialarını gerekçelendirmişlerdir.³⁴⁵

Cem‘ noktasının daha güçlü olduğu durumlar da vardır. Cüveynî bu husûsu şöyle açıklamıştır: Cem‘ noktasının daha güçlü olduğunu gösteren bir delil olduğu zaman cem‘ yapılır, yani meselelere aynı hüküm verilir. Ancak bunun Şâri’in yaptığı cem‘e uygun olması gereklidir. Kişinin yerine getirmedeği hacc yükümlülüğünün borca kıyâs edilerek yerine getirilmesi, bu tür cem‘e örnek olarak verilebilir. Çünkü bu meselede yapılan cem‘ işlemi, bize ulaşan şu haberle uyumludur:³⁴⁶ *Bir adam, Resûlullah’a (sav) “Ey Allah’ın peygamberi! Babam hac yapamadan vefât etti. Ben onun yerine hacc yapayım mı?” diye*

³⁴³ Fâdânî, *el-Fevâidü'l-ceniyye*, I, s. 99.

³⁴⁴ Fâdânî, *el-Fevâidü'l-ceniyye*, I, 99; Ayrıca bkz. Tûfî, ‘*Alemü'l-cezel*, s. 72.

³⁴⁵ Bağçivan, “Nevevî’nin Furûk Meselelerinin Tespiti”, s. 47-48.

³⁴⁶ Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, s. 322.

sorunca; Resûlullah (sav) ona “Babanın borcu olsa öder miydin?” dedi. Adam “Evet” diye cevap verince, Resûlullah (sav), “Allah’ın hakkı ödenmeye daha layıktır.” dedi. Bu meselede rivâyet edilen hadisten dolayı hac yükümlülüğü, borca kıyas edilerek borçla aynı hüküm verilmiş yani cem‘ işlemi yapılmıştır.³⁴⁷ Kıyas işlemine tabi tutulan iki şey arasında cem‘ yönü ön planda olan vasıflar fâsid farklardan sayılmıştır.³⁴⁸

Cem‘ noktasının farka nazaran daha zayıf olduğu karşılaştırmalarda, sûreten bir benzerlik kurulsa da ilk dört örnekte karşılaştırılan durumlardaki akitlerin farklı olması dikkati çekmektedir. Birinci ve ikinci örneklere söz konusu olan akitler selem ve satım akdidir. Selem, peşin bedelle veresiye mal değişimi; satım ise, malın temlik kastıyla malla değişimidir. Üçüncü örnekte de nikâh ve bey‘ akdi gibi iki farklı akit vardır. Dördüncü akitte ise satım ve kiralama gibi iki farklı akit söz konusudur. Akitlerin farklı olması, her bir akit için farklı hukuki değerlendirmeleri beraberinde getirmektedir. Bu sebeple, benzer durumların farklı akitlerde aynı hükmü almaması doğal bir sonuçtur. Furûk müelliflerinin buna rağmen bu meseleleri açıklamaları, furûkun yazım amacı üzerine düşündürmektedir. Çünkü konunun farklılaşmasının hükmü etkileyeceği beklenen bir şeydir. Bu da bu yazım türünün ortaya çıkmasında bir ihtiyacın etkili olduğunu göstermektedir.

Furûk yazımının ortaya çıkışı ve gelişimi dönemindeki ilim ortamı bu ihtiyacın niteliğine ışık tutacaktır. Dönemin ilim ortamında münazara meclisleri, ihtisas kademesindeki öğrencilerin gerek mecliste gerekse hocalarıyla yaptıkları münazaralarda, iftâ ve tedris faaliyetlerinde icâzet almalarında önemliydi.³⁴⁹ Bu meclislerde öğrencilerin meselelere olan hâkimiyetini ortaya koymak için öğrencilere meseleler arasındaki farkların sorulması, öğrencilerin dikkatini ölçme ve fikhî inceliklere vukufiyetini tespit etmek için ayırt edici bir yöntemdi.³⁵⁰ Furûk müelliflerinden bir kısmının kitabı ele alma sebeplerinde bahsettikleri, öğrencileri sınavlara hazırlama gayesi de bunu teyit eder niteliktedir. Söz gelimi, Ebü'l-Abbâs Cürçânî *el-Mu’âyât* adlı furûk eserini kaleme alma gerekçesinden bahsederken sınavlarda sorulan fikhî meselelere işaret ederek,

³⁴⁷ Bağcıvan, “Nevevî’nin Furûk Meselelerinin Tespiti”, s. 47.

³⁴⁸ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 83.

³⁴⁹ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004, s. 177.

³⁵⁰ Kızılkaya, *İslam Hukukunda Farklar*, s. 106.

münazaralarda kitaptan istifadenin kolay olması için çalışmasını fıkıh bâblarına göre düzenlediğini ifade etmiştir.³⁵¹ Muhammed el-Bekrî *el-İstignâ' fi'l-fark ve'l-istisnâ'* adlı furûk çalışmasında kâidelerden istisna edilen hususları öğrencilerin anlamakta zorlandığı için eseri kaleme aldığını ifade etmiştir.³⁵²

2.3.2. Furûk Örneklerine Etki Etme Yönüyle Fark

Fark noktasının hükme tesir edebilmesi için cem'e göre daha hâss olması ve fark olarak belirlenen noktanın fıkıh ilkelerine uygun olması gerekmektedir. Furûk örneklerinde incelenen meselelerdeki fark, hükme etki ettiği için incelediğimiz bey' akdiyle ilgili kısımda benzer görünüp aynı hükmü almış bir örnekle karşılaşmadık. Fark noktasının hükme etki etme yönünü örneklerle inceleyeceğiz.

Bir kimse muhayyerlik şartıyla gömlek ya da binek satın alır ve bineğin gidişine bakmak için bineğe biner ya da gömleğin bedenine uygun olup olmadığını anlamak için gömleği giyerse muhayyerlik hakkı devam eder. Buna karşın, bunları satın aldığı anda bir ayıp bulur ve buna rağmen bineği kullanır ya da gömleği giyerse ayıplı mala rıza göstermiş olur.³⁵³

Karşılaştırılan durumlar arasındaki benzerlik, satın alınan bir ürünün deneme amacıyla kullanılmasıdır. Her iki durumda da ürün denenmesine rağmen, denemenin getirdiği sonuç farklılık göstermiştir. Buna sebep olan, iki durum arasında bir fark noktasının varlığı ve bu fark noktasının cem' noktasına nazaran daha kuvvetli olmasıdır. Şöyle ki birinci durumda muhayyerlik şartının bulunması sınama anlamına gelmektedir. Bu sebeple eşyaları satın alan kişinin bunları sınaması, malı satın almaya rıza göstermiş olduğu anlamına gelmemektedir. İkinci durumda ise ayıplı bir mal söz konusudur. Malın ayıplı olduğunu bilmesine rağmen kişinin bunu denemesi malın ayıbına rıza göstermiş olduğu anlamına gelir. Çünkü ayıplı mal sınanmaz.³⁵⁴

³⁵¹ Cürcânî, *el-Mu'âyât*, s. 22-23.

³⁵² Bekrî, *el-İstignâ' fi'l-fark*, I, s. 109.

³⁵³ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 62-63.

³⁵⁴ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 62-63.

Bir kimse başka birinin evine izin alarak girer ve evdeki bir kabı, incelemek için izinsiz bir şekilde alır da kap elinde kırılırsa tazmin etmez. Buna karşın bir kabı satın almak isteyen kişi izinsiz bir şekilde incelemek için alır da kap elinde kırılırsa tazmin eder.³⁵⁵

Karşılaştırılan durumlar arasındaki benzerlik, başka kimseye ait olan bir eşyanın izinsiz olarak incelenirken eşyanın zarar görmesidir. Her iki durumda da kap kırılmış olmasına rağmen, tazmin sorumluluğunda farklılık göstermiştir. Buna sebep olan, iki durum arasında bir fark noktasının varlığı ve bu fark noktasının cem‘ noktasına nazaran daha kuvvetli olmasıdır. Şöyle ki birinci durumda, kabı inceleyen kişi bunun için izin almasa da eve girmeden önce izin almıştır. İkincisinde ise bir izin yoktur. Bu sebeple eve girmek için iznin olması tazmin sorumluluğunu ortadan kaldırmıştır.³⁵⁶

Bir kimse bir şeyi ücreti olmaksızın satın alırsa bu satım bâtıl olur. Buna karşın bir kimse, bir kadınla mehri olmaksızın evlenirse bu nikâh geçerli olur.³⁵⁷

Karşılaştırılan durumlar arasındaki benzerlik, akitte ücret olmaksızın işlem yapılmasıdır. Birinci durumda bu işlem bâtıl sayılmışken, ikinci durumda geçerli olmuştur. Şöyle ki, birinci durumdaki akit satın almadır. İkinci durumdaki akit ise nikâhtır. Satın alma, bir muâvaza akdidir. Yani karşılıklı iki bedelin değişilmesi söz konusudur. Bedelin olmaması da akdi bâtıl kılmıştır. İkinci durumdaki akit ise nikâh akdidir. Nikâh ise -Hanefî fakihlere göre- bir muâvaza akdi olmadığı için bedelin, yani mehrin olmaması akdin geçerliliğini etkilememiştir.³⁵⁸

Eğer iki buğday karşılaştırılır ve biri sağlam diğeri bozuk olursa alışveriş bâtıl olur. Ancak ikisinden biri temiz diğeri unlu ve fark az ise alışveriş câizdir.³⁵⁹

³⁵⁵ Arzastânî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 26b.

³⁵⁶ Arzastânî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 26b.

³⁵⁷ Mahbûbî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 58b.

³⁵⁸ Mahbûbî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 58b-59a.

³⁵⁹ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, II, 370.

Karşılaştırılan durumlar arasındaki benzerlik, iki buğdaydan birinin sıkıntılı olmasıdır. Birinci durumda buğdaylardan biri sağlam diğeri bozuk olduğu için alışveriş bâtil hale gelmiş; ikinci durumda buğdaylardan biri unlu olmasına rağmen alışveriş câiz kabul edilmiştir.

Bu benzer iki durum arasındaki fark; birincisinde bozuk olan buğdayın aslını kaybetmesinden dolayı sağlam olan buğdayla benzerliğinin olmamasıdır. Birincisinde buğday aslını kaybettiği için akit bâtil olmuştur. İkincisinde ise buğday unlu da olsa az bir eksiklikle buğdayın bizzat hammaddesi bulunmaktadır. Cüveynî buna delil olarak İmam Şâfiî'nin “*Buğday, buğdaya karşılıklı satılır ve birinde biraz un veya toz bulunursa alışverişi bozmaz. Eğer çok olursa tartmada farklılık oluşturacağı için alışverişi bozar.*” sözünü aktarmıştır. Ardından İmam Şâfiî'nin ölçülen mallarda buna cevaz vermediğini de belirtmiştir. Çünkü ölçüde (vezn) kesinlik ve incelik, tartıdan (keyl) daha fazla olmaktadır. Eğer ölçülen bir şey ölçülen başka bir şeyle satılır ve bunlardan biri saf ürün değilse, az bir farklılık dahi olsa alışverişin fasit olur ki tartılan mallarda böyle bir incelik bulunmamaktadır.³⁶⁰

Koyunun sırtındaki yünü satın almak câiz değildir. Ancak ağaçtaki meyveyi satın almak câizdir.³⁶¹

Karşılaştırılan durumlar arasındaki benzerlik, akit esnasında toplanmamış olan bir malın satılmasıdır. Birinci durumda, koyunun sırtındaki yünün satımı câiz kabul edilmemiş, ikinci durumda ise ağaçtaki meyvenin satımı câiz kabul edilmiştir.

Şöyle ki birinci durumdaki koyun yününün satımında, akde konu olan mal yündür. Yün alttan arttığı için, satılan kısım ile satılmayan kısım karışabilmektedir. Bu da akitte cehâlete sebep olmaktadır. İkinci durumdaki ağaçtaki meyvenin satımında ise akde konu olan mal meyvedir. Meyve üstten arttığı için satılan ve satılmayan birbirinden ayırt edilebilmektedir. Bu da akde cehâlet karışmasını engellemektedir.³⁶²

Her iki durumdaki, toplanmamış bir ürünün satılması aynı hükmü almaları gerektiğini düşündürmektedir. Ancak akde konu olan malların farklı olması, satılan ve

³⁶⁰ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, II, 370-371.

³⁶¹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 61.

³⁶² Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 61-62.

satılmayanı birbirinden ayırt etmekte değişiklik gösterdiğinden farklı hükümlere tabi tutulmuştur. Yün satımının cehâlet yani bilinmezlik içermesi sûreten kurulan benzerliğe nazaran daha etkili olmuştur.

Bir kimse buğdayı mücâzefe usulüyle hasattan önce satın alırsa câizdir. Buna karşın buğdayı harmandan önce saman halinde satın alırsa câiz olmaz.³⁶³

Karşılaştırılan durumlar arasındaki benzerlik, buğdayın toplanmadan satın alınmasıdır. Birinci durumda, buğday hasattan önce götürü usulüyle satın alınmış ve bu durum câiz kabul edilmiştir. İkinci durumda, buğday harmandan önce saman halinde satın alınmış ve bu durum câiz kabul edilmemiştir.

Şöyle ki bu iki durumun hüküm olarak farklılaşmasının sebebi, buğdayın satım esnasında mevcut olup olmamasıdır. Birinci durumda, buğday satım esnasında mevcuttur. Sadece net miktarı belli değildir. İkinci durumda ise saman satım esnasında mevcut değildir. Çünkü buğday harman yığınının önce saman olarak isimlendirilmemektedir.³⁶⁴

Satılan bir mal ile gasp edilen mal tazminde aynıdır. Eğer malın sahibi gasp eden kişinin elinden malı almadan, gasp eden kişi tövbe eder ve geri getirirse malı satması câizdir. Ancak eğer satıcı, daha satıcısından kabz etmediği bir malı satarsa bu satım bâtıl olur.³⁶⁵

Karşılaştırılan bu iki mesele arasındaki benzerlik, malın kabzedilmeden önce satılmasıdır. Birinci durumda bir malı gasp eden kişi tövbe edip malı geri getirdiğinde malın sahibi teslim almadan o malı satabilir. İkinci durumda ise bir satıcı henüz elinde bulunmayan bir malı sattığında bu akit bâtıl olur.

Bu iki durumun hüküm olarak farklılaşmasının sebebi satılan malın, akitle satıcının tazmini altında bulunmasıdır. Gasp edilen malın tazmini ise gasp elindedir.³⁶⁶

³⁶³ Arzastânî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 26a.

³⁶⁴ Arzastânî, *Kitâbu'l-furûk*, vr. 26a.

³⁶⁵ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, II, 391.

³⁶⁶ Cüveynî, *Kitâbu'l-furûk*, II, 391-392.

Eğer (müslemün ileyhi) satıcı, (rabbü's-selem) müşteriye satın alınan malın (re'sü'l-mal) bedelinden ibrâ³⁶⁷ ederse (alacağından vazgeçerse), kabul etmesi şart koşulur. Eğer satıcı, alıcıyı ücretten ibrâ ederse, kabul etmesi şart koşulmaz.³⁶⁸

Karşılaştırılan bu iki mesele arasındaki benzerlik, satıcının alacağından vazgeçmesidir. Birinci durumda satıcı vazgeçtiğinde alıcının da bunu kabul etmesi gerekirken; ikinci durumda alıcının kabulüne gerek yoktur.

Bu iki benzer durum arasındaki fark; selemde akdin yapıldığı mecliste malın bedelinin teslim edilmesinin selem akdinin geçerliliği için şart olmasıdır. Eğer alacağından vazgeçme müşterinin rızası olmadan gerçekleşmişse, müşteriye dönük zarardan dolayı akit son bulur. Ancak alışverişte akdin geçerli olması için ücretin satıcının elinde olması şart değildir. Böyle bir durumda satıcı ve alıcının ayrılması, müşteriye mutlak bir zarara uğratmayacağından ibrâ ve ücretin kabz edilmesinden dolayı akit son bulmaz.³⁶⁹

Bir şeyler taşımak için kayık kiralayan bir kimsenin kiraladığı kayık rüzgar sebebiyle varması gereken yere gidemedi kalktığı yere geri gelirse kiralayan kişi kayıktaysa kira ücretini vermek zorundadır, kayıkta değilse vermez.³⁷⁰

Bu örnekteki cem' noktası, bir araç kiralayan kimsenin gideceği yere ulaşmadan aracın geri dönmesidir. Birinci durumda kayığı kiralayan kimse kayık döndüğünde içindedir. İkinci durumda kayığı kiralayan kimse kayık döndüğünde içinde değildir. Her iki durumda da kiralanan bir kayığın kiracının elinde olmayan sebeplerle geri dönmesi söz konusu olmasına rağmen; birinci durumda kiracının kira ücretini ödemesi gerekmiş, ikinci durumda ise ücreti ödemesi gerekli görülmemiştir.

³⁶⁷ İbrâ: Bir kimsenin diğer bir kimsede olan alacak hakkından feragat etmesi anlamında fıkıh terimi. Bkz. H. Yunus Apaydın "İbrâ", *DİA*, XXI, 263.

³⁶⁸ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 198.

³⁶⁹ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 198-199.

³⁷⁰ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 71.

Benzer bu iki durumun hüküm olarak farklılaşmasının sebebi; kayığın geri dönmesinin birinci durumda kiracıya izafe edilmesi, ikinci durumda ise rüzgara nispet edilmesidir. Şöyle ki; birinci durumdaki kayığın geri dönmesinde kiralayan kişi kayıktadır. İkinci durumda ise kayıkta değildir. Bu sebeple birinci halde kiracının ödeme yapması gerekli olmuş, ikincisinde ise gerekli olmamıştır.³⁷¹ Netice olarak hukuki işlemlerde kişiye bir sorumluluk yüklemek için doğrudan bir tesirinin bulunması gerekliliği, benzer durumları birbirinden ayırıştırarak farklı hüküm almalarına sebep olmuştur.

Eğer bir kimse “*Bunu yüze aldım*” der ve onu kârla sattıktan sonra “*Yanlış yaptım, yüz ona almıştım*” derse; alıcının, alıp almama noktasında tercih hakkı bulunur. Yaptığı yanlışla bir mazaret bulamazsa İmam Râfî Zevâidi’r-revde’de iki görüş belirtir: Daha doğru (esahh) olan görüşe göre bir mazeret söylerse yemin ettirilir. Örneğin “*Vekilimin söylediğine göre bu şekilde yazıyordu, onun yalancı olduğu ortaya çıkınca veya hesabıma dönüp bakınca yanlış söylediğini anladım*” demesi gibi. Zayıf olan görüşe göre ise yemin ettirilmez. İmam Râfî ikrar babında, eğer biri hibe veya rehine veya kabz ettiğini söyler sonra “*Ben sözlü olarak söylemenin yeterli olacağını düşündüm der veya hatalı bir hesap defterine baktım*” diyerek farklı bir şekilde yorumlarsa muhakkak yemin ettirilir.³⁷²

Karşılaştırılan bu iki meselenin benzerliği, mal sahibinin ilk söylediği şekilde malın karşı tarafa geçişine bir mazaret sunmasıdır. Birinci durumda satıcı ilk söylediği fiyatta bir yanlışlık olduğunu ileri sürerek fiyat değişikliğine gitmek istemektedir. Burada satıcının yemin ettirilmesi gerektiğine ve yemine gerek olmadığına dair iki görüş vardır. İsnevî, zayıf olan görüşü dikkate alarak ikinci meseleyle bir karşılaştırma yapmaktadır. İkinci durumda mal sahibi hibe ettiği mala gerekçe sunarak vermemeyi istemekte, bu durumda yemin gerekli olmaktadır.

Bu iki durum arasındaki fark muâvaza akitlerinde ihtiyatın, teberru³⁷³ akitlerindeki ihtiyattan daha fazla olmasıdır. Bu sebeple muâvaza akitlerinde ileri sürülen bir iddia onu zayıflattığından, bir görüşe göre yemin ettirilmemiştir.³⁷⁴

³⁷¹ Hassan, *Kitâbu'l-furûk*, s. 71.

³⁷² İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik*, II, 205.

³⁷³ Teberru': Karşılıksız kazandırma işlemlerinin ortak adı. Bkz. Bilal Aybakan, “Teberru'”, *DİA*, XL, 215.

³⁷⁴ İsnevî, *Metâli'u'd-dekâik*, II, 205.

İbn'ül-Kasım piyasa koşullarının rubû' ve akâr dışındaki mallarda fiyatının değişmesinin kayıp olmadığını söyler. Çünkü rubû' satın alınırken ondan kasıt ticaret olmadığı için fiyat farklılığı etki etmiyor. Bunun dışındaki kendisinden ticari amaçlar güdülen mallarda ise artma ve eksilme etki yaratmaktadır ki bu da fasit olmaktadır.³⁷⁵

Rubû' ev ve civarı, mahalle, baharda oturulan ev anlamlarına gelmektedir.³⁷⁶ Bu iki durumdaki benzerlik noktası, piyasadaki fiyat farklılığının satın alınan malın üzerindeki etkisidir. Birinci durumda arsa ve rubû' mallarında asıl amaç ticaret olmadığı için fiyat farklılığı alışverişe etki etmemiştir. İkinci durum olarak ticari amaç güdülen mallarda ise fiyat farkı etki ettiğinden câiz değildir.

Eğer bir kişi koyun ya da ineği süt veriyor olması üzerine satın alırsa bu akit câizdir. Eğer bir kişi koyun ya da ineği şöyle şöyle süt veriyor diye nasıl süt verdiğini belirterek satın alırsa bu akit câiz değildir.³⁷⁷

Bu örnekteki cem' noktası, bir hayvanın süt verme koşuluyla satılmasıdır. Birinci durumda sadece süt verme şart koşulmuşken, ikinci durumdaki şartta sütün niteliği de belirtilmiştir. Hüküm açısından birinci durum câiz kabul edilmiş, ikinci durum ise câiz sayılmamıştır.

Şöyle ki birinci durumda şart koşulan "süt verme", satın alınan malın sıfatını belirtme olup bu câizdir. İkinci durumda şart koşulan sütün vasfının da belirtilmesi cehâlete sebep olabilecek bir durum barındırmaktadır. Çünkü sütün niteliğinde artma eksilme gibi değişiklikler olabilir. Cehâlete sebep olabilecek bir durumun varlığı da akdin cevazını ortadan kaldırır.

Her iki durumdaki şartlı satım benzerliği, sûreten bir benzerlik oluşturmaktadır. Ancak hükme tesiri açısından akdin cehâlet barındırması, akitte kurulan sûret benzerliğine nazaran daha etkili olmuş ve benzer iki durum farklı hüküm almıştır.

³⁷⁵ Venşerîsî, 'Uddetü'l-burûk, s. 411.

³⁷⁶ İlyas Karlı, Arapça-Türkçe Yeni Sözlük, İstanbul: Ensar Yayınları, 2013, s. 1000.

³⁷⁷ Hassan, Kitâbu'l-furûk, s. 63.

Kölenin fırıncı ya da kâtip olması üzere satın alınması akdi ve şartı geçerli kılar. Ancak devenin süt veriyor üzere alınması şartı sahih olmaz ve satım fasit olur.³⁷⁸

Bu örnekteki cem‘ noktası akitte şart koşulmasıdır. Birinci durumda köle için belirtilen şart, akdin sıhhatini etkilememişken; ikinci durumda deve için belirtilen şart, akdi fasit kılmıştır.

Hükmün farklılaşmasındaki bu sebep, şartın bir vasıf mı yoksa malın kendisi mi olduğuyla ilgilidir. Şöyle ki yazıyor olma vasıfla alakalı bir durumdur. Vasıf ise malın ederini artırsa da doğrudan bir ücret karşılığı yoktur. Çünkü akit vasfa değil, asla dönmektedir. Süt ise malın kendisidir, bir vasfı değildir. Bu sebeple bir ücret bakımından bir karşılığı vardır. Ancak var olup olmadığı bilenemediğinden bir belirsizlik barındırmaktadır. Bu belirsizlik ise akdin sıhhatine zarar verip akdi fasit kılmaktadır.³⁷⁹

Bu örnekte akitte şart koşulmasıyla kurulan benzerlik âmmdır. Ancak vasıf ve asıl ayrımı, benzerliğin kurulmasında etkili olan şart koşmaya göre daha hâss olduğundan hüküm farklılaşmıştır.

Alıcı ve satıcı, selem akdinde bedelde anlaşır ve teslim aldıktan sonra bedelde anlaşmazlık yaşarlarsa, yeminle beraber sözü kabul edilecek olan müşteridir. Eğer satım akdinde karşılıklı ikale yapar ve sonra bedelde anlaşmazlık yaşarlarsa, ikisi de yemin eder.³⁸⁰

Karşılaştırılan bu iki meselenin benzerlik noktası, alıcı ve satıcının bedelde anlaşamamasıdır. Birinci durumda yemin şartıyla müşterinin sözü kabul edilmiştir. İkinci durumda ise hem müşterinin hem de satıcının yemin etmesi gerekmiştir. Aralarındaki fark; birinci durumdaki akdin selem, ikinci durumdaki akdin ise satım olmasıdır. Şöyle ki yemin etme vâcip kılınsaydı ikale³⁸¹ fesh edilmiş olacaktı. İ kale fesh edildiğinde de selem akdi baştan başladığından satıcı borçlu olmuş olacaktı. Satıcının bir daha borçlu kılınması ise câiz değildir. Normal bir satım akdinde ise yemin vâcip kılınsaydı borç zimmete devredileceği için câizdir. Örneğin “*Ben bunu senin bana vereceğin borç*

³⁷⁸ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 209-210.

³⁷⁹ Kerâbîsî, *Kitâbu'l-furûk*, s. 209-210.

³⁸⁰ Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 51.

³⁸¹ İ kale: Bağlayıcı ve feshi kabil bir akdin tarafların karşılıklı rızâsıyla ortadan kaldırılmasıdır. Bkz. Bilal Aybakan, “İ kale”, *DİA*, XXII, 16.

karşılığında aldım.” denmesi gibi. Çünkü bu durumda mal zimmettedir. Eğer akit başa dönerse zimmetten düşer ki bu durumda tekrar zimmete girme olmaz. Örneğin kişi “*Benim sana olan borcu hibe olarak aldım*” deyip bu sözünden dönmek isterse üzerine akit yaptıkları şey kalmadığı için geçerli olmaz. Üzerine alışveriş yapılmış mal ise öyle değildir. Çünkü akit belli bir şeyin üzerine gerçekleşmiştir, eğer yemin edilirse hakkı düşer, eğer belli bir şey olan üzerinde hakkı kalkarsa, o hakkın bir daha dönmesi câizdir.³⁸²

Zikrettiğimiz bu örneklerde benzerlik noktasının değil de fark noktasının esas alınması tespit edebildiğimiz kadarıyla şu sebeplerden kaynaklanmıştır:

- Yapı benzerliğinin (mebânî) anlam benzerliğine kıyasla daha zayıf olması.
- Bâtındaki anlamın zâhire göre daha etkili olması.
- Aradaki farkın kurulan benzerliğe göre daha hâss olması.

³⁸² Esad el-Kerâbîsî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, II, 51-52.

SONUÇ

Çeşitli ilmi disiplinlerde, o ilmi farklı bakış açılarıyla inceleyen çalışmalar yapılmıştır. Furûk bu çalışmalardan biri olup kelam, tıp, felsefe ve fıkıh gibi birçok farklı disiplinde eserlerin kaleme alındığı bir yazım türü olmuştur. Bu eserlerin ortak noktası, yazarların alanlarındaki benzer görünen ancak birbirinden farklı olan mesele, kavram veya kâideler arasındaki farkları açıklayarak söz konusu disiplinindeki nüansları ortaya koymasıdır.

Fıkıh özelinde furûk yazımında, görünürde birbirine benzeyen ancak hüküm bakımından farklılık gösteren fikhî meseleler ele alınmaktadır. Zaman zaman benzer gibi görünen ama aralarında farklılık bulunan kâide ve kavramlar da furûkta incelenmiştir. Ancak kâide ve kavramların incelenmesi, fikhî meselelere nispeten azdır. Çünkü bunlar doğrudan bir hüküm içermemekte, meselelerin hükmüne etki etme yönüyle furûkta bir anlam ifade etmektedir.

Furûk eserlerinin kaleme alınmaya başladığı dönem, artık mezheplerin oluştuğu ve âlimlerin bir mezhebe bağlı faaliyetler çerçevesinde o mezhebin meselelerini ele alıp yeni bir fikhî literatür oluşturmaya başladığı aşamaya denk gelmektedir. Hicri IV. yüzyıldan itibaren müstakil eserler halinde örneklerine rastlanan bu yazım türü, VII. yüzyıla kadar gelişerek devam etmiş, VIII. yüzyıldan sonra azalmaya başlayıp X. yüzyıl itibarıyla eşbâh ve nezâir literatürü içerisinde bir bölüm olarak incelenmiştir. XI. yüzyıldan itibaren ise furûk alanında müstakil eser telifi azalmıştır. Sonraki yüzyıllardaki çalışmalar, mevcut furûk eserleri üzerine yapılan araştırmalar ve belirli konular arasındaki farkların risalelerde ele alınması şeklinde devam etmiştir.

Furûk eserleri; fûrû, kavâid ve karma olmak üzere üç farklı metotla kaleme alınmıştır. Fûrû metodunda, sûreten birbirine benzer olup farklı hüküm alan iki fer'î mesele arasındaki fark ortaya konmaktadır. Kavâid metodunda, benzer fikhî kâideler arasındaki farklar incelenmektedir. Karma metotta ise fûrû ve kavâid metotları birlikte kullanılarak farklar ele alınmaktadır. Literatürde yaygın olarak fûrû metodu tercih edilmiş, kavâid ve karma metotla kaleme alınan eserlerin sayısı birkaç çalışmayla sınırlı kalmıştır.

Furûkta ele alınan konular, fıkıhta daha önce işlenmiştir; ancak furûk, fıkıhtaki sadece belli konuları ele alması ve bunları kendine has bir üslupla işlemesi yönüyle

fıkıhtan ayrılmıştır. Şöyle ki, furûk yazarlarının bir kısmı klasik fıkıh kitaplarındaki bölümlere bağlı kalarak her konuyla alakalı furûku ilgilendiren meseleleri incelemiştir. Diğer bir kısmı ise bu kitaplardaki konulardan sadece bazılarına değinmiştir. Bu seçim, yazarın tercihinde olan bir durum olup bütün konuları ele alanlar daha kapsamlı bir çalışma ortaya koyarken, belli bölümleri inceleyen çalışmalar daha sınırlı olmuştur.

Fıkıhta ve furûkta aynı konular ele alınsa da bunların işleniş şekilleri birbirinden farklıdır. Şöyle ki, fıkıh kitaplarında bir konunun teorisi ortaya konmakta, o konu bütün yönleriyle incelenmektedir. Furûkta ise fıkıh kitaplarında ayrı ayrı incelenmiş meseleler, benzer görünüp farklı hüküm aldığı için incelenmektedir. Furûk yazarları bunu, mukayese usulüyle farklılaşma gerekçelerini ortaya koyarak yapmaktadır. Bu sebeple furûk, fıkıh kitaplarında değinilen her konuyu ele almamakta, tasvir ettiğimiz tarzda bir durum olduğu takdirde meseleyi konu edinmektedir.

Furûk örneklerinde üç temel nokta bulunmaktadır: Birincisi, iki mesele veya iki kâide ya da iki kavramın varlığıdır. İkincisi, bunlar arasında benzerlik kurmayı sağlayan cem' noktasıdır. Üçüncüsü, benzer gibi görünen bu iki meselenin birbirinden ayrı hükümler almasında etkili olan fark noktasıdır. Karşılaştırılan iki mesele arasındaki benzerlik noktaları “zâhir”, “mebânî” ve “suver” kavramlarıyla, bu iki şeyin ayrılma noktaları ise “bâtın”, “meânî” ve “ahkâm” kavramlarıyla ifade edilmiştir.

Tezimizin konusu bey' akdi özelinde olduğu ve bu bahis de fikhın furû alanında incelendiği için, burada kâide ve kavramlarla değil, daha ziyade fikhî meselelerle karşılaştık. Furûk yazarları inceledikleri meselelerde benzerlik noktasına değinmemekte, doğrudan bu benzer meselelerin ayrıştırıcı fikhî noktalarını ortaya koymaktadır. Yer yer de bunu delilleriyle açıklayarak hükmün ardındaki mantığı anlaşılır kılmaktadır. Cem' noktasına değinilmemesinin sebebi de bunun zaten açık bir şekilde görünür olmasıdır ki ayrıca bunu ifade etmek, ortada olan durumun tekrarı olacaktır.

Furûk örneklerinde karşılaştırılan meseleler bazı vasıflarda ortaklık oluştursa da aralarındaki benzerlik sûret itibariyledir. Bu benzerlik, bazen akitlerin aynı olmasıyla bazen de meselelerde yaşanan durumların aynı ya da benzer olmasıyla gerçekleşmiştir. Söz gelimi bey' akdiyle ilgili olan kısımda karşılaştırılan meseleler, ya aynı akitte benzer durumlar karşılaştırılarak ya kira ve satım gibi farklı akit türlerinde benzer veya aynı olaylar karşılaştırılarak ya da gasp ve satım gibi farklı fikhî konularda benzer veya aynı olaylar karşılaştırılarak kurulmuştur. Karşılaştırılan benzer meselelerin aynı hükmü

almaması, cem‘ noktasının fark noktasına nazaran daha zayıf olduğunu göstermektedir. Ayrıca akitlerin farklılaşması her bir akde özgü hukuki değerlendirmeleri beraberinde getirdiği için, benzer veya aynı durumlara farklı hüküm verilmesi doğal bir sonuçtur.

Furûkun kilit kavramı fark, meselelerin muhtelif hükümler almasındaki gerekçelerdir. Bu kavram kıyas konusu bağlamında gerek usul gerekse cedel kitaplarında ele alınmıştır. Kıyasta fark, asıl ile fer‘e aynı hükmün verilmesini engelleyen bir sebep olarak öne sürülmüştür. Öncelikle, illetin tespitinde hüküm için münasip olan ve münasip olmayan (tardî) vasıflar ortaya konarak karşılaştırılan meseleler arasındaki cem‘ ve fark noktaları açığa çıkarılmıştır. Ardından cem‘ noktası farka göre daha kuvvetliyse; asıl ile fer‘e aynı hüküm verilmiş; eğer fark noktası daha kuvvetliyse asıl ile fer‘e birbirinden ayrı hükümler verilmiştir. Furûkta da fark benzer şekilde kullanılmış olup furûk örnekleri bu yönüyle kıyas kurulamamış meselelerdir.

Benzer meselelerin farklı hüküm almasının fıkhıdaki temel sebeplerinden biri, mezhep farklılığıdır. Furûkta benzer olduğu düşünüp karşılaştırılan meseleler ise aynı mezhepte verilen hükümler arasındadır. Zira iki mesele, iki kâide ya da iki kavram karşılaştırılırken yazar, mensubu olduğu mezhep çerçevesinde konuyu ele almaktadır. Mezhepler arası ihtilaflar furûkta konu edinilmiş olsa da görebildiğimiz kadarıyla bu minvaldeki örnekler sayıca oldukça azdır. Furûk örneklerinde benzerliğin değil, farkın dikkate alınmasında şu noktalar etkili olmuştur: Karşılaştırılan meselelerdeki yapısal benzerliğin anlama nispetle zayıf olması; meselenin bâtındaki anlamının zâhire göre daha etkili olması; karşılaştırılan meseleler arasındaki fark noktasının kurulan benzerliğe göre daha özel olması. Bu da Kitap, Sünnet, aklî deliller, dil kuralları ve mezhep imamlarının görüşleri şeklindeki gerekçelere dayandırılarak açıklanmıştır. Kitap ve Sünnet’ten kaynaklanan fark, diğerlerine nazaran daha açık ve anlaşılır olduğundan furûk eserlerinde bu meselelerden ziyade, akli gerekçelere dayanan ictihadî meseleler daha çok incelenmiştir.

Fıkıh eserlerinde incelenen meselelerin farklı bir literatür oluşturacak şekilde furûk yazımında kendine has üslupla tekrar ele alınması, literatürün ortaya çıkışını sağlayan bir süreç yaşandığını göstermiştir. Furûk eserlerinin kaleme alındığı dönem, artık mezheplerin oluştuğu ve fakihlerin mevcut mezhep doktrini üzerine çalışmalar yaptığı bir aşamadır. Mezhep içinde benzer meselelere farklı hüküm verilmesi, fıkhıta uzman olmayan kişilerce bir tutarsızlık olarak değerlendirilebilmiştir. Furûk yazarları bu

örneklerin gerekçelerini açıklayarak hem mezhep içi tutarlılığı sağlamış hem de gelişigüzel keyfi hükümler verilmediğini ortaya koymuştur. Bu yönüyle furûkun fıkıhtaki işlevi önem arz etmektedir.

Bu meselelerin özel bir literatürde incelenmesinin bir diğer işlevi de furûk yazarlarının bir kısmının da eserlerinde değindiği gibi, öğrencilerin fıkıhta derinlik kazanmasına ve sınavlara hazırlanmasına yardımcı olmalıdır. Dönemin ilim ortamında, öğrencilerin fikhî meselelere hâkimiyetini sınamak için benzer görünen meseleler arasındaki farklar sorularak öğrencinin dikkati ölçülmekte ve fikhî inceliklere vukufiyeti tespit edilmeye çalışılmaktadır. Söz konusu sorulara bir cevap niteliğindeki furûk eserlerinin kaleme alınması, bu yönüyle öğrencilere de yardımcı olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Akca, Burak. “Tertîbu’l-Furûk Adlı Eseri Bağlamında Muhammed b. İbrâhim el-Bekkûrî’nin Usul Anlayışı”. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü. 2021.
- Apaydın, H. Yunus. “İbrâ”, *DİA*, XXI, 263-266.
- . “Kıyas” *DİA*, XXV, 522-539.
- Arzastânî, Ahmed b. Muhammed. *Kitâbu’l-furûk*, Princeton University Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 4185.
- Atar, Fahrettin. “Tedbir”, *DİA*, XL, 258-259.
- Aybakan, Bilal. “İkale” *DİA*, XXII, 14-16.
- . “Muâvaza”, *DİA*, XXX, 331-332.
- . “Teberru” *DİA*, XL, 215-216.
- Bağçivan, Muhammet. “Nevevî’nin Minhâcû’t-Tâlibîn Adlı Eserinde Furûk-u Fıkhiyye Türü Meselelerin Tespit ve Tahlili”. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.
- Bâhüseyn, Yakûb b. Abdulvehhâb. *el-Furûku’l-fikhiyye ve’l-usûliyye, mukavvemâtuhâ, şurûtuhâ, neş’etuhâ, tatavvuruhâ, dirâseten nazariyyeten, vasfiyyeten, târihiyyeten*, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1998.
- . *el-Kavâidü’l-fikhiyye*, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1998.
- Bakkûrî, Ebû Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *Tertîbu Furûki’l-Karâfî*, thk. el-Mîlûdî b. Cumû’a ve el-Habîb b. Tâhir, Beyrut: Müessesetü’l-Ma’ârif, 2003.
- Baktır, Mustafa. “Kâide”, *DİA*, XXIV, 205-210.
- . “el-Eşbâh ve’n-Nezâir”, *DİA*, XI, 456-457.
- Bekrî, Muhammed b. Ebû Süleyman. *el-İstignâ’ fi’l-fark ve’l-istisnâ’*, thk. Suûd b. Mes’ûd b. Mesâ Sübeytî, Mekke: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, I-II, 1988.
- Cürcânî, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mu’âyât fi’l-‘akl evi’l-furûk*, thk. Muhammed Fâris, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye, 1993.

- Cüveynî, Ebû Muhammed Rûknü'l-İslâm Abdullah b. Yûsuf b. Abdullah. *el-Cem' ve'l-fark: Kitâbu'l-furûk*, thk. Abdurrahman b. Selâme b. Abdullah el-Müzeynî, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 2004.
- Cüveynî, Ebü'l-Me'âlî Rûknüddin Abdülmelik b. Abdullah, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd, Kahire: Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1979.
- . *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm ed-Dîb, Doha: Câmiatü Katar, 1978.
- Çelebi, Muharrem “Kutrub”, *DİA*, XXVI, 494-495.
- Demir, Halis. “İslam Hukuk Literatüründe Furûk Edebiyatı ve İki Furûk Kitabı'nın Tanıtımı”, *Ekev Akademi Dergisi*, LVII (2013): 69-89.
- Demir, Abdullah. *Mecelle ve Külli Kâideler*, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Demirli, Ekrem. “Sûret”, *DİA*, XXXVII, 540-541.
- Dımaşkî, Ebü'l-Fadl Müslim b. Ali b. Abdullah b. Muhammed. *el-Furûku'l-fikhiyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân, Hamza Ebû Fâris. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Döndüren, Hamdi. “Müsâkat”, *DİA*, XXXII, 70-71.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “İllet”, *DİA*, XXII, 117-120.
- . “Zâhir”, *DİA*, XLIV, 85-87.
- Durmuş, İsmail. “Lugaz”, *DİA*, XXVII, 221-222.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Esad el-Kerâbîsî, Muhammed. b. El-Hasen en-Nisâbûrî, *el-Furûk li'l-Kerâbîsî*, thk. Muhammed Tamûm, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1982.
- Fâdânî, Ebü'l-Feyz Muhammed Yâsîn b. Muhammed Îsâ. *el-Fevâidü'l-ceniyye: hâşiyetü'l-mevâhibi's-seniyye şerhi'l-ferâidi'l-behiyye fi nazmi'l-kavâ'idi'l-fikhiyye*, thk. Remzi Sa'deddîn Dımaşkiyye, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed. *el-Müntehal fi' ilmi'l-cedel*, thk. Ali b. Abdülazîz b. Ali Umeyrînî, Beyrut: Dârü'l-Verrâk, 2004.
- Gölcük, Şerafettin. “Bâkılânî”, *DİA*, IV, 531-535.
- Hacak, Hasan. “İrtifak”, *DİA*, XXII, 460-464.
- Hamevî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed. *Gamzu 'uyûni'l-basâir: şerhu kitâbi'l-eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1985.

- Hassan, Hisham. “Kitâbu’l-furûk Necmüddin Ali b. Ebi Bekir en-Nîsâbü’rî (Tahkik ve Tahlil)”. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2015.
- Heinrichs, Wolfhart "Hukuku Yapılandırmak: Furûk Literatürü Üzerine Mülâhazalar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (çev. Necmettin Kızılkaya), IX (2007): 235-246.
- İbn Bedrân, Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa ed-Dûmî, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1927.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- İbn Muallâ, İsmâil b. Ali b. Hasan b. Hilâl. *el-Leysü'l-âbis fî sademâti'l-mecâlis*, thk. Faruk Hatim, Beyrut: Dâru'l-Muktebes, 2014.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd, Tahran: y.y., 1971.
- İbn Nuceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısırî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1983.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed. *el-Fark beyne'n-nasîha ve't-ta'yîr*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, 1984.
- İbnü's-Sübkî, Tâceddin Ebû Nasr Abdülvehhâb Ali b. Abdülkâfi İbnü's-Sübkî, *Tabakatü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed b. Hulv ve Mahmud Muhammed et-Tenâhî, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1964.
- . *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muûz, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1991.
- İbnü's-Şât, İdrârü's-şurûk 'alâ Envâi'l-furûk, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1988.
- İnanır, Ahmet. "Furûku'l-Usûl Adlı Risâlenin Âidiyet Sorunu Üzerine Bir İnceleme Risâle Şeyhülislam İbn Kemal'e mi Ait Yoksa Kazasker Manav İvaz Efendi'ye mi?", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 33 (2020): 1-27.
- İsnevî, Cemaleddin Abdürrahîm b. el-Hasen el-Ümevî. *Metâli'u'd-dekâik fî tahrîri'l-cevâmi' ve'l-fevârik*, thk. Nasreddin Ferid Muhammed Vâsıl, Kahire: Dârü's-Şurûk, 2007.
- . *Tabakatü's-Şâfi'iyye*, thk. Abdullah Muhammed el-Cübûrî, Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1370.
- İzmirlî İsmâil Hakkı. *İlm-i Hilâf*, Konya: Hüner Yayınevi, 2010.

- Kâdî Abdülvehhâb, Ebû Muhammed b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî. *el-Furûku 'l-fikhiyye*, thk. Mahmûd Selame Guryani, Dubai: Dârü'l-Buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-türâs, 2003.
- . *el-Furûku 'l-fikhiyye*, thk. Celâl Ali el-Kazefî el-Cehânî, Dubai: Dârü'l-Buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-türâs, 2003.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma 'rifeti a 'lâmi mezhebi Mâlik, thk. Ahmed Bekr Mahmûd, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1967.
- Kallek, Cengiz. “Kafîz”, *DİA*, XXIV, 155-157.
- Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî. *Envâru 'l-burûk fî envâi 'l-furûk*, thk. Muhammed Ahmed es-Serrâc ve Ali Cuma Muhammed, Kahire: Dârü's-Selam, 2001.
- . *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve 'l-imâm*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967.
- . *Şerhu Tenkîhi 'l-Fusûl fî İhtisâri 'l-Mahsûl fî 'l-Usûl*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Karaş, Sümeyye. “Semerkantlı Âlim Ebu'l-Fadl el-Kerâbîsî'nin Kitâbu'l-Furûk Adlı Eseri Bağlamında Furûk Yazım Türünün Analizi”, Yüksek Lisans Tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.
- Karslı, İlyas. *Arapça-Türkçe Yeni Sözlük*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü 'z-zünûn*, thk. Mehmet Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Kaya, Mahmut. “Ebû Bekir Râzî”, *DİA*, XXXIV, 479-485.
- Kayapınar, Hüseyin. “Müzâraa” *DİA*, XXXII, 234-236.
- Kerâbîsî, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Sâlih es-Semerkandî. *Kitâbu 'l-furûk*, thk. Abdülmuhsin Saîd Ahmed ez-Zehrânî, Basılmamış Doktora Tezi. Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Şeriat Fakültesi, 1997.
- Kılıç, Hulusi. “Furûk”, *DİA*, XIII, 222-223.
- Kılıç, Muhammed Tayyib. “Bir Fıkıh Edebiyatı Türü Olarak Elgâz-ı Fıkhiyye”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII (2015): 35-98.
- Kızılkaya, Necmettin. “Kâsânî'nin Bedâyi' İsimli Eserinde Kavâid'in Yeri”, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı. 2005.

- . *Haneî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kâideler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- . *İslam Hukukunda Farklar: Furûk Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Kutluer, İlhan. “Kustâ b. Lûka”, *DİA*, XXVI, 465-467.
- Mahbûbî, Ubeydullah b. Mes'ûd b. Mahmûd el-Buhârî Sadrüşşerîa. *Kitâbu'l-furûk*, Princeton University Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 4577.
- Mahmud Muhammed İsmâil. “el-Furûk'ul-fıkhiyye fi'l-mesâili' fer'yye fi'l-büyû”. Doktora tezi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1997.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Muhammed Ali b. Hüseyin Mekki. *Tehzîbu'l-Furûk ve'l-kavâidi's-seniyye fi'l-esrâri'l-fıkhiyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1988.
- Mustafa b. Şemseddîn. *Eserü'l-edilleti's-şer'yye ale'l-furûki'l-fıkhiyye: dirâse nazariyye tatbikiyye fi bâbi'l-muâvezât*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2015.
- Orhan, Mehmet Ali. “Telkîhu'l-Ukûl Fi'l-Furûk Beyne Ehli'n-Nukûl (Tahkik ve Tahlil)”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1991.
- . “Nâtîfî'nin el-Ecnâs ve'l-Furûk Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1996.
- Özen, Şükrü. “Furûk”, *DİA*, XIII, 223-227.
- . “Hilâf”, *DİA*, XVII, 527-538.
- . “Te'sîsü'n-nezâir”, *DİA*, XL, 545-547.
- Pala, Ali İhsan. “Esad el-Kerâbîsî ve el-Furûk Adlı Eseri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, V (2005): 453-464.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ. *Kitâbu Mea'l-fârik evi'l-furûk ev kelam fi'l-furûk beyne'l-emrâz*, thk. Selmân Katâye, Haleb: Câmîâtü Haleb, 1978.
- Saba, Elias Gabriel. “What's The Difference? Distinctions, Furûq, And Development In Post-Formative Islamic Law”. Doktora Tezi. Publicly Accessible Penn Dissertations, 2017.

- Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır el-Hanbelî. *el-Kavâid ve'l-usûlü'l-câmi'a ve'l-furûk ve't-tekâsîmü'l-bedî'atü'n-nâfi'a*, thk. Hâlid b. Ali b. Muhammed el-Muşeykih, Cidde: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Sâmerrâî, İbn Süneyne. *el-Furûk 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed el-Yahyâ, Riyad: Dârü's-Sumay'î, 1997.
- Schacht, Joseph. "Aus Zwei Arabischen Furûq-Büchern", *Islamica*, II/IV (1927): 505-537.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Sıkkîlî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Muhammed es-Sehmî el-Mâlikî. *en-Nüket ve'l-furûk li mesâilî'l-Müdevvene ve'l-Muhtalate*, thk. Ebü'l-Fadl ed-Dimyâtî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2009.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Şa'lân Abdurrahman b. Abdullah. *el-Furûk inde'l-usûliyyîn ve'l-fukahâ: dirâse te'sîliyye*, Riyad: Dârü't-Tedmüriyye, 2015.
- Şeybânî, Muhammed b. El-Hasen. *Kitabu'l-Asl*, Lahor: Dâru'l-Me'ârifî'n-Nu'mâniyye, 1981.
- Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Alî b. Hasen Hakîm. *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lüb*, thk. Nicholas Lawson Heer, Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1958.
- Topaloğlu, Bekir. "Bâtın", *DİA*, V, 187.
- Tortop, Nureddin. "Karâfi'nin "el-Furûk"u Bağlamında Makâsıd Düşüncesi". Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmeddin Süleyman b. Abdülkavî. *'Alemü'l-cezel*, thk. Wolfhart Heinrichs, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1987.
- Tüfekçioğlu, Muhammed Selman. "Ahîzâde Abdülhalim Efendi'nin el-Fark Beyne'l-Müddeî ve'l-Müddeâ Aleyh Risalesinin Tahkik ve Tahlili". Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Ünver, Ahmet Numan. "Fıkıh İlminde Cedel Yönteminin Kullanımı (Ebû İshâk eş-Şîrâzî Örneği)". Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.

Veşşerîsî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî. *'Uddetü'l-burûk fî cem'î mâ fî'l-mezheb mine'l-cümû' ve'l-furûk*, thk. Hamza Ebû Fâris, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

Yaman, Ahmet. "Bir Kavram Olarak Fıkıh Kâideleri Ya Da İslam Hukukunun Genel İlkeleri", *Marife*, I (2001): 49-94.

Yetiş, Kazım ve Hulusi Kılıç. "Cem'", *DİA*, VII, 276.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed. b. Bahadır b. Abdullah eş-Şâfiî. *el-Bahru'l-Muhîr fî Usûli'l-Fıkh*, thk. Abdülkadir Abdullah el-Ânî, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1992.

———. *el-Mensûr fî'l-kavâid*, Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1982.

Züreyrânî, Ebû Muhammed Takıyyüddin Abdurrahman el-Bağdadî el-Hanbelî. *İzâhü'd-delâil fî'l-fark beyne'l-mesâil*, thk. Ömer b. Abdurrahman es-Sebîl, Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1414.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Kadriye		CÖMERT
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		İngilizce
ve Düzeyi	İyi		Orta
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2008	2012	Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi
Lisans	2012	2017	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Yüksek Lisans	2017	2022	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih İmza Adı Soyadı		10. 08. 2022 Kadriye CÖMERT	

